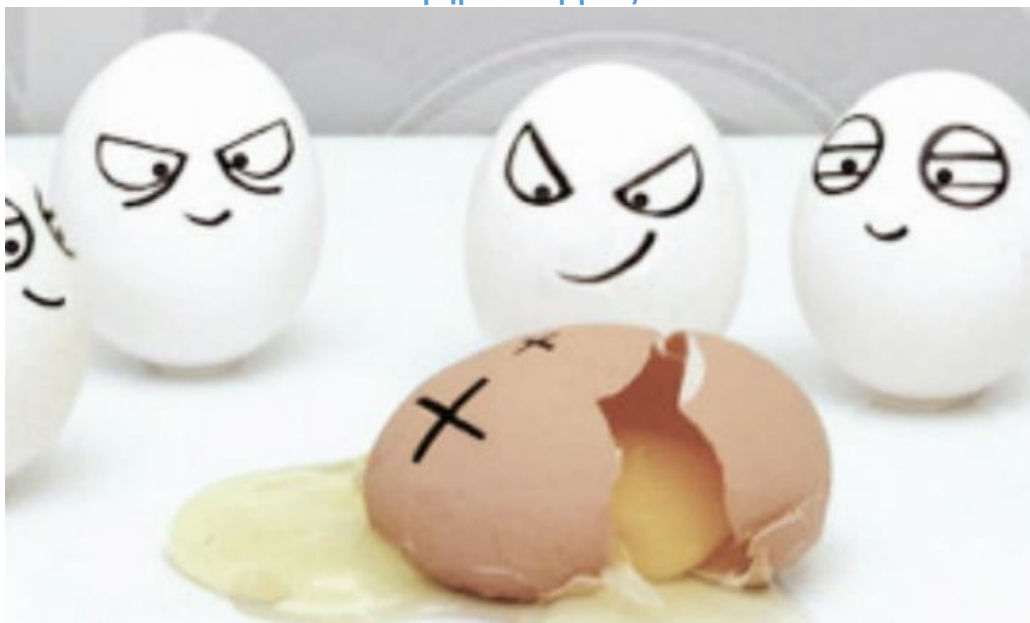




Θέμα : Το φαινόμενο το σχολικού εκφοβισμού

ΕΠΠΑΙΚ 2015-16

Τμήμα Α΄ Άργους



2 ΙΟΥΝΙΟΥ 2016

ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ ΑΓΓΕΛΑ - ΣΒΑΡΝΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ
Επιβλέπουσα Καθηγήτρια κ. Καρούντζου Γεωργία

Πίνακας περιεχομένων

1.	ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	2
2.	ABSTRACT.....	3
3.	ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	4
4.	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΙΣΗ.....	5
4.1.	Ο σχολικός εκφοβισμός στον κόσμο.....	5
4.2.	Ο σχολικός εκφοβισμός στην Ελλάδα.....	8
4.3.	Ορισμοί του σχολικού εκφοβισμού.....	10
5.	ΜΟΡΦΕΣ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΥ.....	16
5.1.	Η σωματική μορφή σχολικού εκφοβισμού.....	16
5.2.	Η λεκτική μορφή σχολικού εκφοβισμού.....	17
5.3.	Η συναισθηματική μορφή σχολικού εκφοβισμού.....	18
5.4.	Η σεξουαλική μορφή σχολικού εκφοβισμού.....	20
5.5.	Η ηλεκτρονική μορφή σχολικού εκφοβισμού.....	21
6.	ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΥ.....	24
6.1.	Οι επιπτώσεις στον θύτη.....	24
6.2.	Οι επιπτώσεις στο θύμα.....	26
6.3.	Οι επιπτώσεις στους παρατηρητές.....	28
7.	ΤΡΟΠΟΙ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ ΤΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΥ.....	29
7.1.	Τρόποι αντιμετώπισης στο σχολείο.....	29
7.2.	Τρόποι αντιμετώπισης στην οικογένεια.....	33
8.	ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	35
9.	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	40

1. ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία εστιάζει στο κοινωνικό φαινόμενο που μαστίζει και είναι σήμερα πιο επίκαιρο από ποτέ, το σχολικό εκφοβισμό καθώς και στη διάσταση του που παίρνει στη σύγχρονη σχολική μονάδα, όπως προκύπτει από τις μορφές και τις συνέπειες αυτού τόσο στο θύμα που βιώνει τον εκφοβισμό, όσο και στο θύτη που τον διαπράττει.

Σκοπός της εργασίας είναι να παρουσιάσει τις μορφές σχολικού εκφοβισμού που παρουσιάζονται στη σχολική μονάδα, τις επιπτώσεις που έχει στα συμβαλλόμενα μέρη και τους τρόπους που μπορεί να αντιμετωπιστεί το φαινόμενο.

Η εργασία στηρίχθηκε σε μία ανασκόπηση των βιβλιογραφικών αναφορών που υπάρχουν τόσο στην ελληνική όσο και στην διεθνή βιβλιογραφία, που εμπλουτίζεται συνεχώς προκειμένου να καλύψει το ευρύ φάσμα του φαινομένου.

Λέξεις Κλειδιά : Σχολικός εκφοβισμός - bullying, θύμα-θύτης, μορφές, επιπτώσεις, τρόποι αντιμετώπισης.

2. ABSTRACT

The present work focuses on the social phenomenon that plagues and is now more topical than ever, school bullying and the dimension that this phenomenon takes in modern school unit, as shown by the forms and consequences of both the victim experiencing intimidation and also the perpetrator who commits it.

The aim is to present the forms of bullying presented in the school unit, the effects of the Parties and the ways they can tackle the phenomenon.

The study was based on a review of references that exist in both the Greek and the international literature, which is continuously enriched in order to be able to cover the wide range of the phenomenon.

3. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο σχολικός εκφοβισμός - bullying είναι ένα φαινόμενο νεανικής παραβατικότητας, που εμφανίζεται σε πολλές χώρες του κόσμου και αναφέρεται στη χρήση βίας μεταξύ μαθητών ή συνομήλικων παιδιών.

Παρ' όλο που αυτό το φαινόμενο υπήρχε πάντα, το ενδιαφέρον των ερευνών έχουν αυξηθεί ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια καθιστώντας το ένα από τα σημαντικότερα και πιο πολυσυζητημένα κοινωνικά φαινόμενα.

Όσον αφορά τις βιβλιογραφικές αναφορές που υπάρχουν, θα λέγαμε πως είναι αριετά επαρκείς, χωρίς όμως να μπορούν να χαρακτηριστούν ως απόλυτα πλήρεις για την ανάλυση όλων των πτυχών του προβλήματος. Η ανεπάρκεια αυτή στηρίζεται στο γεγονός ότι το bullying είναι ένα νέο σχετικά φαινόμενο. Οι πηγές στην πλειονότητά τους αναφέρονται στο θέμα με κλασικούς όρους όπως επιθετικότητα ή βία στο χώρο του σχολείου και σε μικρότερη συχνότητα με τον όρο του σχολικού εκφοβισμού.

Κύριος σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η προσπάθεια αποσαφήνισης της έννοιας του σχολικού εκφοβισμού καθώς και η παρουσίαση των μορφών που συναντώνται, τις επιπτώσεις που έχει το φαινόμενο τόσο στο δράστη όσο και στο θύμα αλλά και σε αυτούς που δεν λαμβάνουν μέρος στη διαδικασία αλλά είναι και παραμένουν απλοί παρατηρητές αλλά και πιθανοί τρόποι αντιμετώπισης του φαινομένου. Στόχο της εργασίας αποτελεί επίσης η απόκτηση γνώσης και ξεκάθαρης εικόνας πάνω στο θέμα του σχολικού εκφοβισμού.

Η παρούσα εργασία απαρτίζεται από πέντε κεφάλαια με αντίστοιχα υποκεφάλαια το κάθε κεφάλαιο. Στο δεύτερο κεφάλαιο θα γίνει αναφορά σε κάποιες βιβλιογραφικές πηγές για το φαινόμενο τόσο στην Ελλάδα όσο και στον υπόλοιπο κόσμο, καθώς και κάποια στατιστικά στοιχεία από διάφορες έρευνες που έχουν διεξαχθεί κατά καιρούς. Στο τρίτο κεφάλαιο θα γίνει αναφορά στις μορφές σχολικού εκφοβισμού που μπορεί να συναντήσει κάποιος με ιδιαίτερη αναφορά σε ένα πολύ σύγχρονο φαινόμενο το οποίο έχει έξαρση τα τελευταία χρόνια, τον ηλεκτρονικό εκφοβισμό. Στο τέταρτο κεφάλαιο θα συζητηθούν οι επιπτώσεις που έχει στο θύμα, τον θύτη αλλά και τους παρατηρητές του φαινομένου. Στο πέμπτο κεφάλαιο να παρουσιαστούν και θα προταθούν κάποιοι τρόποι αντιμετώπισης του φαινομένου μέσα από το σχολείο αλλά και μέσα από το σπίτι. Τέλος θα παρουσιαστούν τα συμπεράσματα της εργασίας και προτάσεις για μελλοντική έρευνα.

4. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΙΣΗ

4.1. Ο σχολικός εκφοβισμός στον κόσμο

Η επισταμένη έρευνα και μελέτη του φαινομένου του σχολικού εκφοβισμού ξεκίνησε περίπου τη δεκαετία του 1970 από τον Dan Olweus στη Νορβηγία και για αρκετά χρόνια περιορίστηκε μόνο στις Σκανδιναβικές χώρες. Σε χώρες όπως η Ιαπωνία, η Αγγλία, η Δανία, ο Καναδάς, οι ΗΠΑ και η Αυστραλία, ο σχολικός εκφοβισμός γίνεται αντικείμενο προσοχής και μελέτης στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές του 1990 (Olweus, 2009).

Η Αμερικανική Ιατρική Ένωση (American Medical Association) αναφέρει ότι περίπου το 15-30% των μαθητών στις ΗΠΑ εμπλέκονται ως θύτες ή θύματα εκφοβισμού ενώ πάνω από τα 2/3 αυτών πιστεύουν ότι το σχολείο δεν αντιμετωπίζει επαρκώς στον εκφοβισμό (Πρεκατέ, 2008).

Τα υψηλότερα ποσοστά σχολικού εκφοβισμού εμφανίζονται στις ηλικίες των 11-13 ετών (Eslea & Ress, 2001). Πολλοί ερευνητές επισημαίνουν ότι η μορφή του σχολικού εκφοβισμού που επιλέγεται να χρησιμοποιηθεί από τους θύτες εξαρτάται από το φύλο τους, συμπεραίνοντας ότι η φυσική - σωματική βία χαρακτηρίζει περισσότερο τα αγόρια - θύτες ενώ η ψυχολογική βία, κυρίως με τη διάδοση φημών και τον κοινωνικό αποκλεισμό, παρουσιάζεται περισσότερο από τα κορίτσια. Η έμμεση αυτή μορφή εκφοβισμού που επιλέγουν να χρησιμοποιούν τα κορίτσια ευνοεί τη μη αναγνώριση τους ως θύτες, σε αντίθεση με τα αγόρια - δράστες σωματικής κακοποίησης. Ως κυρίαρχη μορφή εκφοβισμού και στα δύο φύλα, αναδεικνύεται ο λεκτικός εκφοβισμός (Witney & Smith, 1993; Ahmad & Smith, 1994; Craig & Pepler, 1997; Berthold & Hoover, 2000).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όσον αφορά στις μορφές του σχολικού εκφοβισμού, αποτελεί το γεγονός ότι στις Η.Π.Α. ο έμφυλος εκφοβισμός αναδεικνύεται ως η συνηθέστερη μορφή εκφοβισμού. Έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί σε εθνικό επίπεδο δείχνουν ότι το 80% των εφήβων στις ΗΠΑ θα υποστούν κάποια μορφή έμφυλου εκφοβισμού μέχρι να αποφοιτήσουν από το λύκειο (Anagnostopoulos et al, 2009) .

Σε ότι αφορά στον ηλεκτρονικό εκφοβισμό, μία μορφή εκφοβισμού που παρουσιάζεται ιδιαίτερα την τελευταία δεκαετία, έρευνα του National Children's Home που πραγματοποιήθηκε το 2002 στην Μεγάλη Βρετανία έδειξε ότι ένα στα τέσσερα παιδιά έχουν πέσει θύματα εκφοβισμού μέσω κινητού τηλεφώνου ή διαδικτύου. Αντίστοιχα στην Αυστραλία έρευνα σε 120 μαθητές της ηλικίας των οκτώ ετών έδειξε ότι τουλάχιστον το 1/4 των παιδιών γνωρίζουν κάποιον που έχει εκφοβιστεί με τη χρήση της τεχνολογίας (Campbell, 2005).

Ως προς την αναζήτηση των αιτιών του εκφοβισμού, η βιβλιογραφία δίνει ιδιαίτερη σημασία στο ρόλο που κατέχει η οικογένεια. Σύμφωνα με τον Rigby (1993), οι θύτες συνήθως φαίνεται να έχουν «φτωχές», όπως τις χαρακτηρίζει, σχέσεις με τους γονείς τους και επίσης προέρχονται από οικογένειες με χαμηλή ψυχοκοινωνική υγεία, σε αντίθεση με τα παιδιά που δεν λαμβάνουν μέρος σε περιστατικά εκφοβισμού. Επίσης, η Baldry (2003) συμπέρανε ότι τα παιδιά που βιώνουν καταστάσεις σωματικής ή ψυχολογικής ενδο-οικογενειακής βίας είναι πιο πιθανό να γίνουν θύτες, σε σχέση με τα παιδιά που δεν βιώνουν τέτοιες οικογενειακές καταστάσεις. Πιο συγκεκριμένα, οι Rigby & Slee (1993) αναφέρουν ότι τα αγόρια που μεγαλώνουν με την απουσία του πατέρα ή τα κορίτσια που βλέπουν τη μητέρα τους να είναι δέκτης αρνητικής συμπεριφοράς μέσα στην οικογένεια, αποτελούν συχνά τα θύματα του σχολικού εκφοβισμού.

Όσον αφορά το ρόλο του σχολείου, οι Demaray & Malecki (2003) σε έρευνα που πραγματοποίησαν, κατάλαβαν ότι τα παιδιά που είναι θύτες του σχολικού εκφοβισμού, παραδέχονται ότι αισθάνονται περιορισμένη κοινωνική στήριξη από την οικογένεια αλλά και το σχολείο, αλλά περισσότερο από την παρέα τους.

Σημαντικό ρόλο για την επιλογή του θύματος από τον θύτη φαίνεται να διαδραματίζει η διαφορετικότητα. Για το λόγο αυτό συχνά θύματα εκφοβισμού είναι τα παιδιά με κάποιες νοητικές ή σωματικές αναπηρίες, φυσικές σωματικές αδυναμίες, εθνικές μειονότητες καθώς και αυτά που δεν ταιριάζουν με τα στερεότυπα που υπάρχουν για το φύλο (Smith & Sharp, 1994; Nabuzoka & Smith, 1993). Σύμφωνα με έρευνα των Whitney et al (1994), οι μαθητές με νοητική αναπηρία που παρουσιάζουν ήπιες έως μέτριες μαθησιακές δυσκολίες είναι 2 έως 3 φορές πιο πιθανό να πέσουν θύμα σχολικού εκφοβισμού από τους συμμαθητές τους σε σχέση με τα παιδιά χωρίς κάποια ιδιαιτερότητα. Επιπρόσθετα, τα παιδιά με οφθαλμοφανείς και παρατηρήσιμες αναπηρίες όπως είναι η φυσική αναπηρία ή η απώλεια ακοής, παρουσιάζουν 2 έως 4 φορές μεγαλύτερη πιθανότητα να πέσουν θύματα εκφοβισμού.

Επιπλέον τα παιδιά που έχουν εμπλακεί σε σχολικό εκφοβισμό, είτε ως θύματα είτε ως θύτες, παρουσιάζουν μία σειρά από χαρακτηριστικά και συμπτώματα όπως άγχος, αυξημένα επίπεδα κατάθλιψης, ψυχοσωματικές διαταραχές, χαμηλή αυτοεκτίμηση και προβλήματα στις διαπροσωπικές τους σχέσεις (O' Moore & Kirkham, 2001; Yoon et al, 2004; Murrey et al, 2007).

Για παράδειγμα σε έρευνα που έγινε στις ΗΠΑ από τους Hoover et al το 1994 επισημαίνεται ότι τα παιδιά που πέφτουν θύματα σχολικού εκφοβισμού στο Γυμνάσιο, απουσιάζουν τουλάχιστον μία φορά το μήνα από το σχολείο τους, εξαιτίας του φόβου που αισθάνονται για πιθανή νέα κακοποίηση. Επίσης,

μετά από έρευνα είκοσι ετών που πραγματοποιήθηκε από το πανεπιστήμιο του Duke στις βγήκε αποτέλεσμα ότι οι ψυχολογικές συνέπειες που βιώνει τόσο το θύμα όσο και ο θύτης του σχολικού εκφοβισμού επιμένουν για μεγάλο χρονικό διάστημα επηρεάζοντας τα παιδιά μέχρι και ως ενήλικες.

Ο ερευνητής William E. Copeland αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η ψυχολογική βλάβη από τη σχολική κακοποίηση δεν εξαλείφεται επειδή το παιδί μεγαλώνει ή απλά παύει να την υφίσταται. Ο σχολικός εκφοβισμός φαίνεται ότι δε βλάπτει μόνο τους εμπλεκόμενους αλλά αποτελεί και ένα ιδιαίτερα έντονο παράγοντα που προκαλεί προβλήματα και άγχος στους εκπαιδευτικούς. Όπως αναφέρει ο Byrne (1991) και οι Kahn et al (2012), οι στάσεις και οι συμπεριφορές των μαθητών αποτελούν για τους εκπαιδευτικούς της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης το δεύτερο σημαντικότερο παράγοντα που μπορεί να τους προκαλέσει άγχος στη σχολική μονάδα.

Όσον αφορά στην παρέμβαση των εκπαιδευτικών απέναντι στα περιστατικά σχολικού εκφοβισμού, έρευνα των Ziegler & Rosenstein- Manner (1991), έδειξε ότι οι μαθητές αναφέρουν πως μόλις το 25% των εκπαιδευτικών συνήθως παρεμβαίνουν στα περιστατικά εκφοβισμού που παρατηρούνται στο σχολικό περιβάλλον, ενώ αντίστοιχα οι αναφορές των εκπαιδευτικών δείχνουν ότι το 75% αυτών συνήθως παρεμβαίνει. Στην ίδια άποψη καταλήγουν και οι Atlas & Pepler το 1998, ότι δηλαδή οι εκπαιδευτικοί δεν παρεμβαίνουν πάντα στα περιστατικά εκφοβισμού, σύμφωνα με μαρτυρίες των μαθητών τους.

Ερευνώντας τα αίτια αυτής της στάσης των μαθητών απέναντι στο φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού, οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί παραδέχονται ότι η στάση τους αυτή οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι δεν γνωρίζουν πώς να παρέμβουν και να αντιμετωπίσουν το γεγονός, δεν έχουν μάρτυρες ή θεωρούν ότι κάποια περιστατικά «ήπιου εκφοβισμού» αποτελούν χαρακτηριστικό της παιδικής ηλικίας χωρίς όμως να περιμένουν ότι θα έχουν σοβαρές συνέπειες.

Ως ιδιαίτερα σημαντικοί παράγοντες για τον τρόπο αντιμετώπισης των περιστατικών σχολικού εκφοβισμού από τους εκπαιδευτικούς, αποτελούν ο τύπος του «ηθικού προσανατολισμού» που τους διακρίνει, καθώς και οι προσωπικές εμπειρίες εκφοβισμού που έχουν βιώσει στην παιδική ή εφηβική τους ηλικία. Ειδικότερα, οι εκπαιδευτικοί που διαθέτουν υψηλό αίσθημα δικαίου φαίνεται να χρησιμοποιούν πιο πολύ το σύστημα πειθαρχίας και κυρώσεων ως παρέμβαση σε περιστατικά σχολικού εκφοβισμού, ενώ αυτοί που παρουσίαζαν υψηλό αίσθημα φροντίδας είναι πιθανότερο να παρεμβαίνουν σε ένα συμβάν μέσω της συζήτησης προκειμένου να καταλάβουν και να κατανοήσουν τα συναισθήματα των δύο μερών, προκειμένου να προκαλέσουν την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης και να ενισχύσουν τη συμφιλίωση.

Επιπλέον, οι εκπαιδευτικοί όσο περισσότερο εκφοβισμό έχουν δεχθεί προσωπικά σε μικρότερη ηλικία, τόσο περισσότερη ενσυναίσθηση αναπτύσσουν για τα παιδιά- θύματα, ενώ έχουν μεγαλύτερη πρόθεση να συζητήσουν μαζί τους και αισθάνονται περισσότερη αυτοπεποίθηση κατά την επικοινωνία αυτή (Ellis & Shute, 2007 ; Kokko & Pörhölä, 2009).

4.2. Ο σχολικός εκφοβισμός στην Ελλάδα

Το θέμα του σχολικού εκφοβισμού αποτέλεσε αντικείμενο ερευνητικής μελέτης στον Ελλαδικό χώρο πολύ αργότερα από ότι στον διεθνή χώρο και αυτό γιατί είναι ένα αρκετά σύγχρονο φαινόμενο στην εμφάνιση. Η πρώτη αναφορά στον σχολικό εκφοβισμό ξεκίνησε από τη δεκαετία του 1990.

Οι περισσότερες έρευνες αναφέρονται στην έκταση του φαινομένου, τις μορφές, τα αίτια και τις συνέπειές του, καθώς και στα χαρακτηριστικά των εμπλεκόμενων προσώπων και στον τρόπο πρόληψης και αντιμετώπισης του εκφοβισμού μέσα από το σχολείο και την οικογένεια.

Μια σημαντική δυσκολία που χρειάστηκε να αντιμετωπίσουν οι ερευνητές του φαινομένου του σχολικού εκφοβισμού ήταν η στάση των διευθυντών αλλά και των εκπαιδευτικών των σχολικών μονάδων υπό μελέτη, οι οποίοι πολλές φορές δε δέχονταν να πραγματοποιηθούν έρευνες με θέμα τη σχολική βία ή το σχολικό εκφοβισμό, ώστε να μη θεωρηθούν υπεύθυνοι για το φαινόμενο ή επειδή δεν ήθελαν να στιγματιστεί το σχολείο τους (Pateraki & Houndoumadi, 2001).

Στην Ελλάδα δεν εμφανίζονται τόσο υψηλά ποσοστά σχολικού εκφοβισμού όπως σε άλλες χώρες του κόσμου, παρ' όλα αυτά το φαινόμενο έχει αρχίσει να παίρνει ανησυχητικά μεγάλες διαστάσεις. Από έρευνα που διεξήχθη από το τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) σε 101 σχολεία και 2000 μαθητές της Αθήνας, το τρομακτικό υψηλό ποσοστό του 37% των μαθητών του Δημοτικού σχολείου δήλωσε ότι υπήρξαν θύματα σχολικής βίας και εκφοβισμού, έναντι του χαμηλότερου 11% των μαθητών του Γυμνασίου. Το 13% των μαθητών του Δημοτικού και το 11% των μαθητών του Γυμνασίου δήλωσε ότι επιτέθηκαν και αυτοί σε συμμαθητές τους (Γιουντσιδου, 2007).

Σε πανελλήνια έρευνα που πραγματοποίησε το Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής, η οποία πραγματοποιήθηκε το 2010 σε 4.944 μαθητές εφηβικής ηλικίας (ΣΤ' Δημοτικού, Β' Γυμνασίου και Α' Λυκείου) από 306 σχολικές μονάδες σε όλες τις περιοχές της χώρας βρέθηκε ότι ένας στους έξι μαθητές, δηλαδή το 15,8%, δηλώνει θύτης σχολικού εκφοβισμού ενώ σε αντίστοιχη

έρευνα του 2002 δήλωνε θύτης μόλις το 9,1%. Τα θύματα σε ποσοστό 8,5% δηλώνουν ότι υφίστανται σχολικό εκφοβισμό τουλάχιστον δύο με τρεις φορές το μήνα.

Οι μορφές εκφοβισμού που συναντώνται σε συχνότερη βάση στο χώρο του ελληνικού σχολείου είναι ο λεκτικός εκφοβισμός, κυρίως με τη μορφή διάδοσης φημών, η σωματική βία, η σεξουαλική παρενόχληση και ο κοινωνικός αποκλεισμός. Τα μεγαλύτερα ποσοστά άσκησης σωματικής βίας παρατηρούνται στις μικρές ηλικίες, κυρίως στο Δημοτικό σχολείο και περισσότερο από τα αγόρια που κάνουν χρήση αυτής, ενώ αντίθετα τα κορίτσια εμπλέκονται κυρίως σε περιστατικά λεκτικού εκφοβισμού, κυρίως με τη διάδοση φημών για τους συμμαθητές τους που έχουν ως σκοπό τον κοινωνικό αποκλεισμό του θύματος από τους υπόλοιπους συμμαθητές τους.

Τα περισσότερα περιστατικά σχολικού εκφοβισμού, σύμφωνα με μαρτυρίες μαθητών, παρατηρούνται κατά τη διάρκεια των διαλειμμάτων και μάλιστα σε σημεία που δεν ελέγχονται από τους εκπαιδευτικούς, κατά την αποχώρησή τους από τη σχολική μονάδα ή κατά την προσέλευσή τους σε αυτή (Πετρόπουλος και Παπαστυλιανού, 2001· Pateraki & Houndoumadi, 2001· Δεληγιάννη-Κουμτζή, 2005· Τσιάντης, 2008· Τσιάντης, 2010).

Η πρώτη εκτεταμένη έρευνα για το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού και τις διαστάσεις επιδημίας που έχει πάρει στην Ελλάδα, πραγματοποιήθηκε από τους Πετρόπουλο & Παπαστυλιανού το 2000, σε δείγμα 3000 μαθητές από όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης σε 450 σχολεία, όπως αναφέρεται στο. Η μελέτη αυτή, διερεύνησε τους παράγοντες που προκαλούν την αυξημένη επιθετικότητα στα παιδιά. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι παράγοντες όπως το μέγεθος της σχολικής μονάδας, ο μεγάλος αριθμός συστεγαζόμενων σχολείων, οι κακές σχέσεις συνεργασίας μεταξύ των εκπαιδευτικών, καθώς και των εκπαιδευτικών με τους μαθητές ή με τους γονείς τους, μπορούν να οδηγήσουν σε αυξημένη επιθετικότητα.

Αντίθετα, ο υψηλός μέσος όρος βαθμολογίας στα σχολικά μαθήματα, η υψηλή αυτοεκτίμηση, ο σωστός τρόπος αντιμετώπισης των προσωπικών προβλημάτων αλλά και των προβλημάτων που προκύπτουν στη σχολική τάξη, η μεγάλη σημασία που μπορεί να έχει η θρησκεία στη ζωή του παιδιού καθώς και η αντίληψη του ότι οι γονείς το αγαπούν και δεν το τιμωρούν άδικα και χωρίς λόγο ή με βίαιο τρόπο, σχετίζονται με την μειωμένη επιθετικότητα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον από ερευνητικής άποψης παρουσιάζει το γεγονός ότι τα παιδιά που είναι θύματα του σχολικού εκφοβισμού επιλέγουν πολλές φορές να μη μιλήσουν για την κατάστασή τους. Αυτό αποδεικνύει πανελλαδική έρευνα που πραγματοποιήθηκε από το Ε.Κ.Κ.Ε. το 2005, όπου βρέθηκε ότι το 50% των μαθητών δεν αναφέρουν καθόλου τα περιστατικά βίας που βιώνουν ή έχουν βιώσει στο

σχολείο τους ενώ από το υπόλοιπο 50%, οι περισσότεροι (86%) αναφέρουν τα περιστατικά σε φίλους, το 54% στην οικογένεια και το 22% στους καθηγητές ή στον διευθυντή του σχολείου.

Επίσης έρευνα που διεξήχθη από το Χαμόγελο του Παιδιού, στην οποία συμμετείχαν 4.999 μαθητές από 167 σχολεία με σημαντικά μεγάλη γεωγραφική διασπορά, έδειξε ότι αυτό συμβαίνει κυρίως λόγω ντροπής (18,5%), φόβου (15,8%), επειδή πιστεύουν ότι δεν μπορεί κάποιος να τους βοηθήσει (14,7%) ή δεν θέλουν να τους αποκαλούν «μαρτυριάρηδες» (14,9%). Επίσης, οι μαθητές ως πιο κυρίαρχες αντιδράσεις απέναντι στον εκφοβισμό συνηθίζουν να υιοθετούν «το μοντέλο της αυτουπεράσπισης: κάνω ότι μου κάνουν», το μοντέλο της αλληλεγγύης και της υποστήριξης της παρέας των φίλων, το μοντέλο της επίκλησης για βοήθεια: «θα το πω στο δάσκαλο» και το μοντέλο της αποφυγής με το δε δίνω συνέχεια και φεύγω» (Ασημόπουλος κ.α., 2008).

4.3 Ορισμοί του σχολικού εκφοβισμού

Η βία μεταξύ των παιδιών δεν είναι ένα φαινόμενο της σημερινής εποχής. Θεωρείται μάλιστα ότι η σχολική βία αποτελεί μια φυσιολογική διαδικασία κατά την ανάπτυξης του παιδιού και ένα είδος προετοιμασίας για τη ζωή, ειδικά για τα αγόρια (Γκουντσίδου, 2007).

Η βία με τη μορφή που ασχολείται η παρούσα εργασία αποτελεί ταυτόχρονα ένα φαινόμενο κοινωνικό, διότι σχετίζεται με καταστάσεις μέσα στην κοινωνία και παράλληλα με εκδηλώσεις βίας εντός της σχολικής κοινότητας.

Η σχολική κακοποίηση είναι, ακόμη, αναπόσπαστο κομμάτι της βίας και της παραβατικότητας που εμφανίζεται στην κοινωνία, στο ευρύτερο περιβάλλοντος που την αναπτύσσεται, των αξιών, των θεσμών, της πολιτισμικής και πολιτικής ιστορίας του τόπου και των ανθρώπων. Το θύμα και ο θύτης είναι και οι δύο άνθρωποι από την κοινωνία στην οποία βρίσκεται το σχολείο. Οι στάσεις τους και οι συμπεριφορές τους αντανακλά και αναπαράγει ό, τι το οικογενειακό, σχολικό και κοινωνικό περιβάλλον καλλιεργεί.

Στα πλαίσια αυτά του σχολικού περιβάλλοντος, ως χώρος εκδήλωσης του φαινομένου, ο σχολικός εκφοβισμός – bullying λαμβάνει διαφορετικές διαστάσεις και διάφορα είδη. Οι διαστάσεις περιλαμβάνουν τη βία από τους εκπαιδευτικούς προς τους μαθητές και το αντίστροφο, από τους εκπαιδευτικούς προς τη διοίκηση και τη διεύθυνση ή όπως αυτή εκφράζεται, τη βία από εξωσχολικούς παράγοντες προς τα μέλη της σχολικής ομάδας και το αντίστροφο, από γονείς προς εκπαιδευτικούς

και προς μαθητές και το αντίστροφο αλλά και μεταξύ μαθητών, που είναι και η μορφή του σχολικού εκφοβισμού με την οποία θα ασχοληθεί η παρούσα εργασία.

Τα είδη στα οποία διακρίνεται η σχολική βία, περιλαμβάνουν ενδεικτικά τη σωματική, τη λεκτική, τη συναισθηματική ή ψυχολογική, τη σεξουαλική και την ηλεκτρονική βία.(Σώκου, 2003)

Όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά της σχολικής επιθετικότητας μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η βία είναι ένα ενδημικό φαινόμενο σε κάθε κοινωνία, το οποίο υπήρχε, υπάρχει και θα συνεχίσει να υπάρχει.(Καλλιώτης, Καϊσέρογλου, Κολοβός, Μπαμπανίκας & Τάουλας, 2002)

Στην πραγματικότητα, το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού δύσκολα μπορεί να οριστεί αφού εκδηλώνεται με διαφορετικές μορφές. Οι εκδηλώσεις αυτές μπορούν να πάρουν τη μορφή της σωματικής βίας, τις απειλές με εκφοβισμό και τρομοκρατία αλλά εξίσου σοβαρές επιπτώσεις μπορούν να έχουν ο γλευασμός, ο αποκλεισμός και η απομόνωση.(Γαρδέλη, Παπαδημητρίου & Νταραδήμα, 2007)

Οι ορισμοί της σχολικής βίας και του εκφοβισμού (bullying) δεν είναι απόλυτοι αλλά μπορούν να επηρεαστούν από το πολιτισμικό πλαίσιο και τις εκάστοτε ιστορικές κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες. Το bullying είναι ο όρος που χρησιμοποιείται για όλες τις βαθμίδες της σχολικής εκπαίδευσης και είναι συνυφασμένος με την κοροϊδία, το πείραγμα και τον αστεϊσμό. Ο όρος σχολική βία χρησιμοποιείται από τους υπόλοιπους Ευρωπαίους.(Σώκου, 2003)

Ωστόσο, τόσο στη διεθνή όσο και στην ελληνική βιβλιογραφία έχουν αναφερθεί και αναλυθεί διάφοροι ορισμοί του συγκεκριμένου φαινομένου που βοηθούν στην κατανόηση των ποικίλων παραμέτρων και μορφών του. Κατ' αρχάς, πριν την παράθεση των ορισμών του φαινομένου, χρειάζεται να αναφέρουμε πότε πρωτοεμφανίστηκε ο όρος bullying. Παρουσιάστηκε στη διεθνή βιβλιογραφία από τον Olweus Dan τα έτη 1978 και 1984 με σκοπό την περιγραφή της διαδικασίας εκφοβισμού, παρενόχλησης και συστηματικής θυματοποίησης παιδιών από τους συνομηλίκους τους. Ακόμη, ο συγκεκριμένος συγγραφέας μαζί με τους Smith & Sharp έθεσαν τις βασικές προϋποθέσεις για τη σωστή χρησιμοποίηση του όρου αυτού. Σε αυτές συμπεριλαμβάνονται ενέργειες όπως η επανάληψη των σε σταθερή συχνότητα και η μεθόδευσή τους προς τους αδύναμους μαθητές. Όπως ο ίδιος ο Olweus λέει, οι περιπτώσεις στις οποίες δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ο όρος bullying είναι εκείνες όπου δύο άτομα ίσης σωματικής ή ψυχικής δύναμης απλά φιλονικούν, ή εμπλέκονται σε συνεχή διαμάχη.(Smith & Ανδρέου, 2002)

Προσπαθώντας να παραθέσουμε τους ορισμούς που έχουν διατυπωθεί ώστε να βοηθήσουν στην κατανόηση του φαινομένου, αρχικά θα παρατεθεί ένας γενικός ορισμός, ο οποίος αναφέρει ότι το

bullying είναι ένα φαινόμενο νεανικής παραβατικότητας που εμφανίζεται σε αρκετές χώρες του κόσμου, αναφέρεται σε ένα ευρύ φάσμα συμπεριφορών και χαρακτηριστικό του είναι η χρήση βίας μεταξύ μαθητών ή συνομήλικων παιδιών με στόχο να προκληθεί πόνος ή αναστάτωση. (Φροσώνης, Λαμπής, & Μπούλιας, 2008)

Ο βίαιος αυτός εκφοβισμός που παρατηρείται ανάμεσα στους μαθητές, αναφέρεται στην ειδήλωση παραβατικής συμπεριφοράς με στόχο τα άτομα που είναι δύσκολο να υπερασπιστούν τον εαυτό τους. (Olweus, 2007)

Εκείνο που διαφοροποιεί το είδος αυτό βίας από τα υπόλοιπα μέσα σε μία κοινωνία είναι ότι η σχολική βία αναφέρεται στην επιβολή της βούλησης ενός μέρους προς ένα άλλο με σκοπό την πρόκληση ζημιάς ή βλάβης μέσα στα πλαίσια, όμως, της εκπαιδευτικής διαδικασίας. (Αλαμπρίτης, 2008)

Ένας άλλος ορισμός είναι εκείνος που αναφέρει ότι ο σχολικός εκφοβισμός είναι η κύρια μορφή με την οποία εμφανίζεται η σχολική βία και αποτελεί εσκεμμένη πράξη, που αποσκοπεί στην πρόκληση σωματικού ή ψυχικού πόνου και στην υποταγή του θύματος. (Παπάνης, Ε. 2008)

Σχετικά με τη διεθνή βιβλιογραφία, ένας ευρύς ορισμός αναφέρει ότι το bullying είναι η περίπτωση όπου ένας μαθητής επανειλημμένα βρίσκεται σε αρνητικές ενέργειες εκ μέρους ενός ή περισσότερων άλλων μαθητών, οι οποίες εκδηλώνονται ως μορφές βίαιης ή επιθετικής συμπεριφοράς. (Ασημακόπουλος, Χατζηπέμος, Σουμάκη, Οιαρεμέ, Γιαννακοπούλου, & Τσιάντης, 2000)

Το bullying, συνεπάγεται έλλειψη ισορροπίας μεταξύ των ατόμων που εκφοβίζουν και του θύματος, καθώς το δεύτερο καθίσταται αδύναμο να υπερασπιστεί τον εαυτό του και παραμένει αβοήθητο μπροστά στους άλλους. (Olweus, 1993)

Επιπλέον, στη διεθνή βιβλιογραφία συναντάται ο ορισμός σύμφωνα με τον οποίο το bullying είναι μια επιθετική συμπεριφορά η οποία είναι σκόπιμη και περιλαμβάνει έλλειψη ισορροπίας της ισχύς ή της δύναμης. Συχνά, επαναλαμβάνεται πάνω από μία φορά και μπορεί να πάρει πολλές μορφές. (Olweus, 2007)

Έρευνα έχει καταδείξει ότι ο εκφοβισμός στη σχολική μονάδα μπορεί να διαρκεί για σύντομο χρονικό διάστημα, με το 19% των περιστατικών να διαρκεί για ένα χρόνο, παιδιά να έχουν εκφοβισθεί κάποια στιγμή στη σχολική τους φοίτηση, άλλα να εκφοβίζονται πολλές φορές μέσα στη ίδια εβδομάδα και άλλα να είναι χρόνια θύματα. (Sampson, 2002)

Στους ορισμούς για τον εκφοβισμό θα πρέπει να συμπεριληφθεί και εκείνος που έχει διατυπωθεί από τους Besag και Olweus. Αυτοί περιγράφουν το φαινόμενο ως τη χρήση δύναμης ή της ισχύουσας

θέσης κάποιου για να εκφοβίσει, πληγώσει ή ταπεινώσει ένα άλλο άτομο με λιγότερη δύναμη ή χαμηλότερη θέση. Οι ίδιοι αναφέρουν, ακόμη, ότι το bullying πρέπει να διαχωρίζεται από άλλες ομοιόβαθμες επιθέσεις ή συγκρούσεις. (Besag, 1989 & Olweus, 1993)

Ο Olweus αναφέρει, επίσης, τη διαφορά του bullying με το «πείραγμα» στα πλαίσια του παιχνιδιού. Το «πείραγμα» αυτό συνήθως συμβαίνει μεταξύ φίλων και δεν περιλαμβάνει την πρόκληση σωματικού πόνου. Συνήθως, ο σχολικός εκφοβισμός συμβαίνει ανάμεσα σε παιδιά τα οποία δεν είναι φίλοι. Η χαρακτηριστική ανισορροπία δύναμης που υφίσταται και αναφέρθηκε, οφείλεται στο γεγονός ότι ένα παιδί τυχαίνει να είναι πιο μεγαλόσωμο ή δημοφιλές ή ακόμη στο ότι μπορεί κάποια παιδιά να συνωμοτούν εναντίον κάποιου άλλου.

Το «πείραγμα» μπορεί εύκολα να μετατραπεί σε εκφοβισμό αν συμβαίνει για μεγάλο χρονικό διάστημα και το σημαντικότερο όταν το παιδί αισθανθεί ότι οι πράξεις των άλλων δεν διέπονται από αστείο και δεν γίνονται μέσα στα όρια του παιχνιδιού. (Olweus, 2007)

Στη διεθνή βιβλιογραφία, για το συγκεκριμένο θέμα που πραγματεύεται η παρούσα εργασία, σημαντική θέση καταλαμβάνει ένας πιο γενικευμένος ορισμός που περιγράφει το φαινόμενο του εκφοβισμού (bullying) ή θυματοποίησης (victimization), όπως διαφορετικά είθισται να αναφέρεται ο εκφοβισμός.

Ο ορισμός αυτός διατυπώνεται από τον Olweus και αναφέρει ότι το φαινόμενο του εκφοβισμού ή θυματοποίησης αποτελεί μορφή επιθετικής συμπεριφοράς που εμφανίζεται κυρίως στη σχολική πραγματικότητα με σοβαρές επιπτώσεις για την ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού και του εφήβου και τη διαδικασία της μάθησης. Συγκεκριμένα, ένας μαθητής εκφοβίζεται ή θυματοποιείται όταν εκτίθεται επανειλημμένα και για αρκετό χρονικό διάστημα σε αρνητικές πράξεις άλλου ή άλλων μαθητών, που εκδηλώνονται ως μορφές βίαιης ή επιθετικής συμπεριφοράς. (Τσιάντης, 2008)

Μπορούμε εύκολα, λοιπόν, από την παράθεση όλων των παραπάνω ορισμών για τον σχολικό εκφοβισμό όπως αυτοί αναφέρονται τόσο στην ελληνική όσο και στη διεθνή, κυρίως, βιβλιογραφία να διαπιστώσουμε πόσο δύσκολο είναι να δοθεί ένας ενιαίος ορισμός που να περιγράφει με σαφήνεια το φαινόμενο. Η ποικιλία των ορισμών αυτών οφείλεται σε διάφορους παράγοντες οι οποίοι μπορούν να συνοψιστούν στη διαφορετικότητα των πολιτισμικών, πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών που χαρακτηρίζουν τη κάθε χώρα και το περιβάλλον (σχολικό και μη) μέσα στο οποίο ζει και αναπτύσσεται ένα παιδί.

Με βάση αυτή τη διαπίστωση κρίνεται ακόμη απαραίτητο να αναφερθεί ότι μία συμπεριφορά δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως «βίαιη» και να συνιστά εκφοβισμό όταν οριοθετείται μέσα σ' ένα κοινό

σύστημα νοήματος που δημιουργούν οι ίδιοι μαθητές και συνομήλικοι οι οποίοι ταυτόχρονα ορίζουν αν μία πράξη είναι αποδεκτή ή όχι. (Smith, & Ανδρέου, 2002)

Το σίγουρο, πάντως, είναι ότι στο σχολικό εκφοβισμό, παρέες πιτσιριάδων «εκπαιδεύονται» στη βία προκειμένου να δημιουργήσουν ένα μικρόκοσμο μέσα στον οποίο μπορούν να αναδειχθούν, να επιβληθούν και να κερδίσουν σεβασμό και αναγνώριση από τους ομηλικούς τους. (Βέργου, & Αντωνιάδη, 2009)

Ο εκφοβισμός στο σχολικό χώρο αποτελεί ένα παγκόσμιο φαινόμενο το οποίο παρατηρείται σε όλες τις σχολικές τάξεις. Το φαινόμενο μελετήθηκε πρώτη φορά στη Νορβηγία το 1978, ενώ οι εκατοντάδες βιβλιογραφικές αναφορές που αυξάνονται από το 1987, οπότε και εμφανίζεται για πρώτη φορά ο όρος bullying σε επιστημονικά περιοδικά, αφορούν περιστατικά που λαμβάνουν χώρα και στα σχολεία. (Γκουντσίδου, 2007)

Αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα προς επίλυση της τελευταίας δεκαετίας που ανέδειξε η διεθνής εκπαιδευτική ερευνητική σκηνή. Σε παγκόσμιο επίπεδο υπήρχε από τη γέννηση της μαζικής εκπαίδευσης, αλλά πήρε μεγάλες διαστάσεις, τώρα στη λεγομένη εποχή της παγκοσμιοποίησης και ιδιαίτερα μετά την μετατροπή του εκπαιδευτικού μας συστήματος σε πολυπολιτισμικό. (Καλλιώτης, 2005)

Ωστόσο, μπορεί το συγκεκριμένο φαινόμενο να υπήρχε πάντα αλλά τα τελευταία χρόνια σημειώνει ανησυχητικά επίπεδα, κερδίζει αρκετή προβολή και μπορούμε να πούμε ότι έχει οξυνθεί. Όπως χαρακτηριστικά έχει αναφερθεί, η βία στο σχολείο τείνει να αναδειχθεί σε συστατικό στοιχείο της εκπαιδευτικής καθημερινότητας με τους μαθητές, εκπαιδευτικούς και γονείς που βιώνουν το πρόβλημα, δικαιολογημένα να ανησυχούν. (Ματθαίου, 2008)

Ακόμη, διαπιστώνεται ότι ο εκφοβισμός και η επιθετική συμπεριφορά μεταξύ των ανηλίκων είναι πλέον συνηθισμένο φαινόμενο στα σχολεία, τόσο στα αστικά και ημιαστικά κέντρα όσο και στις αγροτικές περιοχές και είναι κάτι που αντιμετωπίζουν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο

τα περισσότερα παιδιά. (Γαρδέλη, Παπαδημητρίου & Νταραδήμα, 2007)

Τα παιδιά αυτά μπορούν να βιώσουν τον εκφοβισμό - bullying είτε από τη θέση του θύτη είτε από τη θέση του θύματος. Οι δε θύτες, ως εκφοβιστές, έχουν ως κίνητρό τους την πρόκληση σωματικού ή και ψυχικού πόνου. Μπορεί, ακόμη, να δώσουν στον εκφοβισμό τη μορφή της ανοιχτής επίθεσης με το να προβούν σε βρισιές, προσβολές, ξύλο, σπρωξιμο, κλωτσιές κλπ. ή τη μορφή του έμμεσου εκφοβισμού με περισσότερο συγκαλυμμένο τρόπο. Η μορφή αυτή του bullying μπορεί να περιλαμβάνει τη

διάδοση φημών ή τον εξοστρακισμό από τις παρέες. Τα δε θύματα βιώνουν τον εκφοβισμό ως μια διαρκή και επαναλαμβανόμενη για σεβαστό χρονικό διάστημα πράξη παρενόχλησης εκ μέρους των εκφοβιστών που μπορεί να πάρει τη μορφή της σωματικής, λεκτικής, συναισθηματικής ή/ και της σεξουαλικής ακόμη απειλής και πράξης.

Το bullying, λοιπόν, με το συγκεκριμένο αυτό τρόπο που εκδηλώνεται, τοποθετείται στο πλαίσιο της ενδοσχολικής βίας και αποτελεί, όπως εύκολα μπορεί να διαπιστωθεί, μορφή επιθετικής συμπεριφοράς. Σημαντικό είναι, όμως, να τονιστεί η διαφοροποίηση που υπάρχει από τις ενδοσχολικές συγκρούσεις. (Γιοβαζολιάς, 2007)

Έτσι λοιπόν, στην περίπτωση του εκφοβισμού η επιλογή του θύματος βασίζεται στο χαρακτηριστικό του ως ο αδύναμος και ο ανίσχυρος αντίπαλος σε σχέση με το θύτη. Ακόμη, η επίθεση εναντίον του προγραμματίζεται και επαναλαμβάνεται σε τακτά χρονικά διαστήματα, με πρώτιστο στόχο την ανάδειξη και επιβεβαίωση του θύτη. Αντίθετα, στις ενδοσχολικές συγκρούσεις τα αντικρουόμενα μέλη βρίσκονται σε ισότιμη θέση, οι συμπλοκές που μπορεί να λάβουν χώρα είναι τυχαίες και μεμονωμένες, όχι οργανωμένες και τακτικές όπως στον εκφοβισμό.

Επιπροσθέτως, ο στόχος ορίζεται περισσότερο ως ένα «παιχνίδι» κυριαρχίας, παρά το γεγονός ότι η σύγκρουση θα λήξει με την τελική εδραίωση της ισχύος της μιας ή της άλλης ομάδας που συμμετέχουν.

Ο σχολικός, όμως, εκφοβισμός θα πρέπει να ληφθεί υπόψη και να περιγραφεί και ως ένα κοινωνικό φαινόμενο και όχι απλά ως μία μεμονωμένη κατάσταση που βιώνεται και συντελείται μέσα στα πλαίσια του σχολικού χώρου αποκομμένο από τα μεγάλα κοινωνικά προβλήματα. Η βία ως κοινωνικό φαινόμενο έχει στενή σχέση με την κοινωνική ανισότητα, τον κοινωνικό αποκλεισμό, τη ματαιώση και τη διαφορετικότητα. Είναι συνυφασμένη με την παραβατικότητα, το αδιέξοδο και το φόβο αλλά και με την εκμηδένιση, την απαξίωση του ανθρώπου από τον άνθρωπο. (Σώκου, 2003)

Η άποψη αυτή έρχεται να συμφωνήσει και να συμπληρώσει την διαπίστωση ότι η βία στο σχολικό χώρο δεν απομονώνεται σε ορισμένα κοινωνικά συστήματα αλλά αντίθετα διαχέεται σε όλες τις εκφάνσεις της πραγματικότητας. Στο πλαίσιο αυτό, η βία στο σχολείο αντανακλά, παράγει ή αναπαράγει την ευρύτερη κοινωνική και οικογενειακή βία. Όπως, ακόμη, ο ίδιος συγγραφέας χαρακτηριστικά αναφέρει, και στο σημείο αυτό διαφαίνεται και η συμφωνία με την παραπάνω άποψη, η σχολική βία σχετίζεται με τον αποκλεισμό που υφίσταται μία κοινωνία στο πλαίσιο μιας δυναμικής διαδικασίας αλληλεπίδρασης και δεν αποτελεί μία απλή γραμμική αιτιώδη σχέση.

Η βία που εκδηλώνεται στο χώρο του σχολείου είναι, λοιπόν, συνάρτηση των ατομικών χαρακτηριστικών του κάθε παιδιού που εμπλέκεται σε περιστατικά εκφοβισμού, των κοινωνικών και

πολιτισμικών φαινομένων και καταστάσεων της κοινωνίας, μέρος της οποίας αποτελεί και το σχολείο όπου παρατηρούνται φαινόμενα εκφοβισμού.

Είναι, ακόμη, συνυφασμένη με τους κοινωνικούς και πολιτισμικούς όρους ζωής και συχνά προκύπτει ως μία εναλλακτική απάντηση στις κοινωνικοοικονομικές ανισότητες και κοινωνικές συγκρούσεις. (Κιούσης, 2008)

5. ΜΟΡΦΕΣ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΥ

Ο σχολικός εκφοβισμός ορίζεται ως η χρήση βίας μεταξύ μαθητών ή παιδιών παρόμοιας ηλικίας, με σκοπό να προκαλέσει πόνο και αναστάτωση. Η βία αυτή μπορεί να παρουσιαστεί σε ποικίλες μορφές και να εκδηλωθεί με διάφορους τρόπους και συμπεριφορές από ένα άτομο προς ένα άλλο ή προς ένα σύνολο ατόμων αλλά και από πολλά άτομα προς ένα μεμονωμένο ή προς ένα σύνολο ατόμων.

Οι αρνητικές πρακτικές στις οποίες μπορεί να εκτεθεί ένας μαθητής από ένα ή περισσότερους, αφορούν διάφορες συμπεριφορές όπως είναι η ηθελημένη πράξη ή ακόμα και προσπάθεια να προξενήσει βλάβη ή δυσφορία μέσω σωματικής επαφής, λέξεων ή χειρονομιών. Επιπλέον, ο σχολικός εκφοβισμός εκδηλώνεται και με τη μορφή της κοινωνικής αποξένωσης ή του αποκλεισμού από την ομάδα.

Ο σχολικός εκφοβισμός, λοιπόν, ως ένα πολυδιάστατο φαινόμενο μπορεί να λάβει διάφορες μορφές, άμεσες και έμμεσες. Σε αυτές τις μορφές συμπεριλαμβάνονται η σωματική, η λεκτική ή συναισθηματική, η σεξουαλική ή η ηλεκτρονική επίθεση που παρουσιάζεται με τον όρο cyber bullying.

Σημαντικό είναι να πούμε ότι σε αναφορές σχετικές με τα είδη του σχολικού εκφοβισμού περιλαμβάνεται και η κοινωνική μορφή του, η οποία συνδέεται με την ψυχολογική. Ωστόσο, το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού μπορεί να εκδηλωθεί και σε άλλες μορφές, όπως είναι η διάδοση φημών, ο κοινωνικός αποκλεισμός, οι κλοπές κ.ά.

5.1 Η σωματική μορφή σχολικού εκφοβισμού

Πρόκειται για την άσκηση σωματικής βίας που μπορεί να διαφέρει όσον αφορά την ένταση και τη συχνότητα, όπως για παράδειγμα ο ξυλοδαρμός, τα σπρωξιματα, οι κλωτσιές ή το τράβηγμα μαλλιών). Παρατηρείται κυρίως στα παιδιά μικρής ηλικίας ενώ επιλέγεται συχνότερα από τα αγόρια ως μορφή εκφοβισμού.

Η σωματική μορφή του σχολικού εκφοβισμού θεωρείται μία από τις πιο συχνές εκδηλώσεις εκφοβισμού ανάμεσα στα παιδιά. Έχει διαπιστωθεί μάλιστα ότι τα παιδιά σε μικρότερες ηλικίες ασκούν σε μεγαλύτερο ποσοστό σωματικό εκφοβισμό, ενώ όσο αυξάνει η ηλικία τους, τόσο μειώνεται η χρήση αυτής της μορφής εκφοβισμού. Ακόμη, τα αγόρια συχνότερα επιλέγουν να χρησιμοποιήσουν σωματική βία ως μορφή εκφοβισμού σε σύγκριση με τα κορίτσια (Καροανάτση & Μπουλούτζα, 2006)

Επιπλέον, η φυσική μορφή του φαινομένου, όπως διαφορετικά ονομάζεται ο σωματικός εκφοβισμός, περιλαμβάνει το φυσικό τραυματισμό ή ακόμα και την απειλή τραυματισμού προς κάποιον (Besag, 1989 & Olweus, 1993)

Η άσκηση σωματικής βίας ως μορφή εκφοβισμού συμβαίνει αρκετά συχνά στα ευρωπαϊκά σχολεία και είναι η πραγματική πράξη της βλάβης ενός συνομήλικου. Μπορεί να εκδηλωθεί με χτυπήματα, κλωτσιές, σπρωξιές ή οποιαδήποτε άλλη μορφή ανεπιθύμητης και ανάρμοστης σωματικής επαφής μεταξύ του ατόμου που χρησιμοποιεί την ισχύ του για να βλάψει (bully) και του θύματος (Olweus, 1999)

Στην Ελλάδα, σύμφωνα με έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε. (Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών), έχει διαπιστωθεί ότι το 37% των μαθητών δημοτικού σχολείου στην Αθήνα δήλωσαν ότι έχουν υποστεί σωματική βία και το 13% των παιδιών ομολογούν ότι έχουν διαπράξει τέτοιες ενέργειες.

Η φυσική μορφή του εκφοβισμού αποτελεί την πιο καιρία εκδήλωσή του. Θεωρώντας ότι ο εκφοβισμός περιορίζεται στις σωματικές πράξεις εναντίον κάποιου μαθητή, καθίσταται, ίσως, πιο εύκολο να αναγνωριστεί το φαινόμενο και να προβούμε σε ενέργειες για την αντιμετώπισή του.

5.2 Η λεκτική μορφή σχολικού εκφοβισμού

Εκδηλώνεται με αρνητικά σχόλια και έκφραση προσβλητικών εκφράσεων που μπορεί να έχουν να κάνουν με την εμφάνιση, την καταγωγή, τη σεξουαλικότητα, την κοινωνική θέση ή οποιοδήποτε άλλο χαρακτηριστικό που μπορεί να διαφοροποιεί ένα μαθητή από τους υπόλοιπους. Μπορεί να πάρει τις εξής μορφές, κοροϊδία, βρισιμο, ειρωνεία, διάδοση ψευδούς φήμης, ρατσιστικά – ομοφοβικά – σεξιστικά σχόλια, απειλές, παρατσούκλια κλπ.

Ο λεκτικός εκφοβισμός αποτελεί την πιο συχνή μορφή του bullying και εμφανίζεται πολύ συχνά σε παιδιά ηλικίας από εννέα έως δεκατριών ετών⁷⁸, ενώ υπάρχει έξαρση του φαινομένου στα παιδιά στην έκτη τάξη του δημοτικού, όπως αναφέρει ο Τζιόγκουρος (2009).

Μπορεί να επιφέρει την ταπείνωση και τον εξευτελισμό σε άτομα με αυτοπεποίθηση με αποτέλεσμα να τα καταστήσει ανίσχυρα στην προσπάθειά τους να εμφανιστούν ανεπηρέαστα. Έτσι, και οι μαθητές - bullies που εκδηλώνουν τη λεκτική μορφή σχολικού εκφοβισμού χρησιμοποιούν λέξεις με σκοπό να βλάψουν ή να εξευτελίσουν ένα άλλο άτομο. Αυτό το είδος του bullying προκαλεί ευκολότερα πόνο στα άλλα παιδιά, είναι γρήγορο και άμεσο.

Οι επιπτώσεις του μπορούν να είναι πιο καταστροφικές, αν εκδηλωθεί με συγκεκριμένους τρόπους, από την σωματική ή σεξουαλική μορφή του εκφοβισμού διότι δεν υφίστανται ορατά σημάδια αλλά μόνο σημάδια στην ψυχολογία του παιδιού που πέφτει θύμα τέτοιων πρακτικών. Ενδεικτικά, μπορεί να αναφερθεί ότι ο λεκτικός εκφοβισμός συχνά καταστρέφει την αυτοπεποίθηση του παιδιού που τον βιώνει, το θύμα χάνει την εμπιστοσύνη του προς τους άλλους και δυσκολεύεται να δημιουργήσει φιλίες (Vardigan, 1999)

Ο λεκτικός εκφοβισμός είναι δυνατόν να εκδηλωθεί με διάφορους τρόπους. Πολύ συχνά οι θύτες χρησιμοποιούν παρατσούκλια, πειράγματα, τα οποία μπορεί να είναι και άσχημα - αλλά μπορεί να προβούν και σε σαρκασμό (Σπυρόπουλος, 2007). Ακόμη, εκδηλώνουν την πρόθεσή τους για λεκτικό εκφοβισμό μέσω πειρακτικών ονομάτων, απειλών και βρίσιμο.

5.3 Η συναισθηματική μορφή σχολικού εκφοβισμού

Αναφέρεται στη δημιουργία κλίματος φόβου για το μαθητή ή τη μαθήτριά που είναι θύμα εκφοβισμού, με οποιαδήποτε πράξη που προκαλεί στο θύμα ψυχολογικό πόνο. Αφορά ακόμα την απομόνωση του παιδιού θύματος και την περιθωριοποίηση του μέσα από συγκεκριμένες συμπεριφορές που αποτελεί σκόπιμη απομόνωση του παιδιού-θύματος, δηλαδή το αγνοούν, δεν του δίνουν το λόγο, του καταστρέφουν τα βιβλία του ή άλλα προσωπικά υπάρχοντα, εκβιασμός για χρήματα. Ουσιαστικά, ο έμμεσος εκφοβισμός έχει ως σκοπό τον περιορισμό των διαπροσωπικών σχέσεων του θύματος μέσω του συναισθηματικού αποκλεισμού που βιώνει ως ανεπιθύμητο (Smith & Sharp, 1994).

Αυτή η μορφή του εκφοβισμού, που ορίζεται και ως ψυχολογική φαίνεται να είναι ένας πολύ «επιδέξιος» και «διακριτικός» τρόπος να εκφοβίσει κάποιος μαθητής έναν άλλο μαθητή, σε σύγκριση με το σωματικό ή και το λεκτικό εκφοβισμό.

Σημαντικό στοιχείο σχετικά με αυτή τη μορφή εκφοβισμού είναι ότι συμβαίνει συχνότερα μεταξύ κοριτσιών σε αντίθεση με τα αγόρια, παρ' όλο που και τα αγόρια κάποιες φορές υπάρχει περίπτωση να τη χρησιμοποιήσουν (Alward, 2005)

Το κύριο αυτής της μορφής εκφοβισμού χαρακτηριστικό συνδέεται με τη δημιουργία κλίματος φόβου για το μαθητή που γίνεται το θύμα, με οποιαδήποτε πράξη που προκαλεί στο θύμα ψυχολογικό πόνο (Alward, 2005).

Συγκεκριμένα, οι τρόποι με τους οποίους η συναισθηματική μορφή εκφοβισμού εκδηλώνεται είναι η αποφυγή συνομηλίκων, η σκόπιμη απομόνωση του μαθητή-θύματος, από το παιχνίδι ή τις συζητήσεις, η διάδοση άσχημων φημών ή ψεμάτων με απώτερο σκοπό την απομόνωσή του.

Ακόμη, οι απειλές που αποτελούν εκδηλώσεις του λεκτικού εκφοβισμού, είναι δυνατόν να οδηγήσουν σε συναισθηματική επιθετικότητα. Ωστόσο, ο συναισθηματικός εκφοβισμός συχνά περιλαμβάνει και την εχθρική συμπεριφορά εκ μέρους κάποιου μαθητή ή ακόμα και ομάδας μαθητών προς ένα ή και περισσότερους μαθητές, με στόχο την απομόνωσή του/τους από τις δραστηριότητες των συνομηλίκων τους. Ακόμη, στη μορφή αυτή του bullying περιλαμβάνονται το κρύψιμο των βιβλίων, το λέρωμα ή και η καταστροφή των προσωπικών αντικειμένων ενός μαθητή που είναι το θύμα, αλλά και ο εκβιασμός για χρήματα (Πρεκατέ, 2007)

Η παράθεση των μορφών εκδήλωσης του συναισθηματικού εκφοβισμού καταδεικνύει πως αυτός σε μεγάλη συχνότητα σχετίζεται άμεσα με τη λεκτική επιθετικότητα, η οποία εκτός από τις προαναφερθέντες εκδηλώσεις της περιλαμβάνει σαρκασμούς, ακατάπανστα πειράγματα, ταπείνωση, υποτίμηση, απαξίωση του θύματος αλλά και ρατσιστικά ή σεξιστικά σχόλια.

Όσον αφορά στην προσωπικότητα των μαθητών που βρίσκονται στη θέση του θύματος, κινούνται στην ίδια πορεία με εκείνες τις προσωπικότητες που παρουσιάζουν αντικοινωνικές διαθέσεις και τάσεις. Καθώς είναι δυνατόν να μην εμφανίσουν ποτέ εγκληματική συμπεριφορά, η ανικανότητά τους να καταδείξουν συμπόνια και κατανόηση για τους άλλους, τους συσχετίζει με τα άτομα εκείνα που επηρεάζονται περισσότερο (Jarboe, 2008).

Από την πλευρά του μαθητή – θύματος φαίνεται ότι οι επιπτώσεις του συναισθηματικού εκφοβισμού μπορεί να γίνουν πολύ σοβαρές καθώς μπορεί να κυμαίνονται από την ταπείνωση που το άτομο μπορεί να βιώσει ως τη σοβαρή ψυχολογική βλάβη και έκπτωση στην κοινωνική του λειτουργικότητα (Αρτινοπούλου, 2009)

Πιο συγκεκριμένα, ειδικοί έχουν διαπιστώσει ότι το θύμα ενθαρρύνεται να αισθανθεί, εκτός από την ενοχή, ντροπή, αμηχανία, συστολή και φόβο. Όλα αυτά τα συναισθήματα μπορεί να οδηγήσουν σε κατάπτωση, χαμηλό αυτοσεβασμό, αιδημοσύνη, απομόνωση, μελλοντικά χαμηλή εκπαιδευτική και επαγγελματική απόδοση αλλά, και απειλή ή απόπειρα αυτοκτονίας.

Ολοκληρώνοντας θα πρέπει να τονίσουμε ότι ο συναισθηματικός εκφοβισμός επιβαρύνει σε τεράστιο βαθμό την υγεία και τον αυτοσεβασμό του θύματος καθώς τέτοια συμπεριφορά και επιθέσεις είναι τόσο καταστροφικές για το μυαλό και το σώμα όσο και ο σωματικός εκβιασμός.

Γίνεται, λοιπόν, εύκολα κατανοητό πόσο σοβαρός μπορεί να καταστεί ο ψυχολογικός εκφοβισμός για το θύμα που τον βιώνει. Η σοβαρότητα των επιπτώσεων που μπορεί να έχει είναι ότι ένα παιδί μπορεί να έχει εκφοβηθεί ψυχολογικά και κανείς να μην γνωρίζει αυτό το γεγονός. Σε αντίθεση με το σωματικό εκφοβισμό, δεν αφήνει αποδείξεις, όπως μελανιές. Έτσι, είναι δύσκολο να παρατηρηθεί από τους ενήλικες προκειμένου να αντιμετωπιστεί. Ακόμη, σύμφωνα με την Hansen (2008) όταν ένα παιδί πληγωθεί, μπορεί να του αφήσει ένα βαθύ «σημάδι» που δεν επούλώνεται εύκολα και οι επιπτώσεις του μπορεί να διαρκέσουν μια ζωή.

5.4 Η σεξουαλική μορφή σχολικού εκφοβισμού

Πλήττει κυρίως τα κορίτσια και περιλαμβάνει ανεπιθύμητο άγγιγμα, σχόλια με σεξουαλικό περιεχόμενο, ακόμα και εξαναγκασμό σε σεξουαλική πράξη. Περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα συμπεριφορών και πράξεων και δεν είναι εύκολο να αναφερθούν και να καταγγελλθούν από το θύμα, γιατί τις περισσότερες φορές υπάρχουν συναισθήματα χαμηλής αυτοεκτίμησης και ντροπής εκ του μέρους του ατόμου που βιώνει τη συγκεκριμένη κατάσταση.

Ο σεξουαλικός εκφοβισμός είναι ένα σχετικά συνηθισμένο φαινόμενο, αποτελεί σοβαρό πρόβλημα μέσα στα όρια του σχολικού χώρου, σημειώνει όλο και μεγαλύτερη αύξηση και γίνεται σε όλο και μικρότερη ηλικία (Saner, 2007).

Συγκεκριμένα, ο σεξουαλικός εκφοβισμός που μπορεί να λαμβάνει χώρα στην πλειονότητα των σχολείων ανά τον κόσμο, εκδηλώνεται με ποικίλες μορφές και είναι δυνατόν να καλύπτει ένα εύρος συμπεριφορών από ένα περιστατικό άτεχνης και λεπτομερειακής ζωγραφιάς, στη μορφή γκράφιτι σε κάποιο τοίχο του σχολείου, σε υβριστικά σχόλια, απρεπές άγγιγμά και σοβαρές σεξουαλικές επιθέσεις (Linden, 2009)

Επιπροσθέτως, η συγκεκριμένη μορφή εκφοβισμού περιλαμβάνει ανεπιθύμητο άγγιγμά, απειλές, λεκτική παρενόχληση, προσβλητικά γράμματα και εικόνες αλλά και προσβλητικά μηνύματα με πονηρό περιεχόμενο χωρίς τη θέληση του παιδιού στο οποίο απευθύνονται (Κωνσταντινίδου,2005)

Όσον αφορά στη χρήση υβριστικών σεξουαλικών παρατσουκλιών και το ψηλάφισα, και αυτές οι μορφές αποτελούν εξίσου σοβαρές εκδηλώσεις του σεξουαλικού εκφοβισμού που εμφανίζεται στο σχολικό χώρο (Woolcock, 2009)

Κοινό, ωστόσο, χαρακτηριστικό όλων των προαναφερθέντων μορφών είναι το γεγονός ότι οι μαθητές εξαναγκάζονται σε μια σεξουαλική πράξη για την οποία δεν αισθάνονται καθόλου άνετα. Ακόμη, είναι πολύ δύσκολο να μιλήσουν γι' αυτή και να γνωστοποιήσουν ότι τους συνέβη (Murphy, 2009)

Την κατάσταση αυτή τη βιώνουν σε μεγαλύτερη συχνότητα τα κορίτσια, τα οποία φαίνεται να επηρεάζονται περισσότερο από την σεξουαλική παρενόχληση. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τα κορίτσια, σε αντίθεση με τα αγόρια, να υποφέρουν από χαμηλότερο αυτοσεβασμό, φτωχότερη πνευματική και φυσική υγεία και περισσότερα τραυματικά συμπτώματα καθώς σκέψεις και συναισθήματα αναδύονται από εμπειρίες στις οποίες έχουν βιώσει έντονο άγχος (Gruber&Fineran, 2008).

5.5 Η ηλεκτρονική μορφή σχολικού εκφοβισμού

Ο ηλεκτρονικός εκφοβισμός, γνωστός και ως cyberbullying, αποτελεί τη νεότερη και πιο σύγχρονη μορφή σχολικού εκφοβισμού (Γκουντσίδου, 2007)

Τα τελευταία χρόνια και λόγω της ραγδαίας ανάπτυξης και εξάπλωσης της τεχνολογίας ο ηλεκτρονικός εκφοβισμός έχει λάβει ανησυχητικές διαστάσεις με τα παιδιά που αποτελούν στόχο να εκτίθενται πλέον σε πλήθος ανθρώπων, όχι μόνο συνομηλίκων τους, ξεφεύγοντας από τα στενά πλαίσια του σχολικού χώρου και με τη μορφή αυτή του εκφοβισμού να μετατρέπεται σε ψυχολογική βιαιότητα (Mason, 2008)

Σύμφωνα με έρευνα που διεξήχθη από τη Μονάδα Εφηβικής Υγείας της Β' Παιδιατρικής Κλινικής του Πανεπιστημίου Αθηνών προέκυψε ότι το 5% των παιδιών έχει δεχθεί απειλητικά μηνύματα μέσω του Διαδικτύου, αναφέροντας ως πιο πιθανούς θύτες τους συμμαθητές τους (Γιάνναρου, 2009).

Τα τελευταία χρόνια η τεχνολογία παρέχει στα παιδιά και στους νέους ένα καινούργιο μέσο πληροφόρησης, ενημέρωσης και εκπαίδευσης, αλλά και ένα νέο μέσο εκφοβισμού. Η εκδήλωση του bullying περιοριζόταν στους χώρους της σχολικής μονάδας κατά τη διάρκεια της σχολικής μέρας. Με τη χρήση της τεχνολογίας επιτρέπεται στους εκφοβιστές να παρενοχλούν τα θύματά τους και μετά το πέρας της σχολικής ημέρας, ακόμη και τα σαββατοκύριακα (Jackson, 2006).

Παρά το γεγονός, όμως, ότι το cyberbullying εμφανίζεται και σε χώρους εκτός των σχολείων, τα σχολεία είναι αυτά που βιώνουν τις επιπτώσεις του.

Το ηλεκτρονικό bullying μπορεί να εκδηλωθεί είτε μέσω της χρήσης του κινητού τηλεφώνου και του ηλεκτρονικού υπολογιστή είτε με τη χρήση κάμερας, με τις πιο πρόσφατες μελέτες να εστιάζουν στον εκφοβισμό μέσω αποστολής μηνυμάτων και του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου.

Κοινό χαρακτηριστικό όλων αυτών των εκδηλώσεων αποτελεί το προσβλητικό και απειλητικό περιεχόμενο τους με σκοπό την ταπείνωση και την απειλή του παιδιού (Πρεκατέ, 2007).

Επιχειρώντας μία επιμέρους διάκριση του ηλεκτρονικού εκφοβισμού σε αυτόν που συμβαίνει μέσω του ηλεκτρονικού υπολογιστή και σε αυτόν που παίρνει μορφή με τη χρήση κινητού τηλεφώνου, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τις ομοιότητες που παρουσιάζουν. Αλλά παράλληλα πώς ο ψηφιακός τραμπουκισμός, όπως διαφορετικά ονομάζεται το bullying μέσω του Διαδικτύου, μπορεί να συνδέεται με τη χρήση άλλων ηλεκτρονικών μέσων με σκοπό να προκληθεί εκφοβισμός.

Όσον αφορά στον εκφοβισμό μέσω του ηλεκτρονικού υπολογιστή τα παιδιά - θύτες «εκμεταλλούνται» το πλεονέκτημά της σημερινής τεχνολογίας για να επιτεθούν στα θύματά τους. Έχει διαπιστωθεί ότι υπάρχουν τόσα περιστατικά εκφοβισμού στο Διαδίκτυο όσα έχουν συμβεί στο προαύλιο χώρο των σχολείων. (Alward, 2005)

Έτσι λοιπόν, το ηλεκτρονικό bullying εκδηλώνεται με τη χρήση του Διαδικτύου και πιο συγκεκριμένα μέσω του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, και των χώρων συνομιλίας (chat rooms), υπηρεσιών αποστολής μηνυμάτων αλλά και μέσω ιστοσελίδων.

Με τις μορφές που μπορεί να λάβει μέσα στους ηλεκτρονικούς χώρους που προαναφέρθηκαν, το bullying ποτέ δεν εκδηλωνόταν πιο εύκολα. Κάθε παιδί, εκμεταλλευόμενο την ανωνυμία του οποιαδήποτε ώρα της ημέρας μπορεί να παρενοχλήσει και να απειλήσει συνομήλικούς του. Τα παιδιά, συνήθως 9-14 ετών, χρησιμοποιούν τους προσωπικούς τους υπολογιστές για να εκφοβίσουν μέσω άμεσων μηνυμάτων, ηλεκτρονικά περιοδικά και διαδικτυακές κοινωνικές ιστοσελίδες (Jackson, 2008)

Ακόμη, στις εκδηλώσεις αυτές περιλαμβάνονται η αποστολή μηνυμάτων και φωτογραφιών με χυδαίο ή απειλητικό περιεχόμενο, η τοποθέτηση ευαίσθητων και προσωπικών πληροφοριών που αφορούν κάποιο άλλο άτομο, η προσποίηση εκ μέρους του θύτη ότι είναι κάποιος άλλος με σκοπό να κάνει άλλο άτομο να νιώσει άσχημά και τέλος ο σκόπιμος αποκλεισμός από μία διαδικτυακή ομάδα.

Η πιο συχνή μέθοδος του cyberbullying με την οποία τα παιδιά και γενικότερα οι νέοι έχουν εκφοβισθεί ηλεκτρονικά, αναφέρεται ότι είναι αυτή των άμεσων μηνυμάτων. Κάπως λιγότερο συνήθεις τρόποι από τους προαναφερθέντες αφορούν τη χρήση χώρων συνομιλίας και ηλεκτρονικών ταχυδρομείων αλλά και τα μηνύματα στις ιστοσελίδες (Wilard, 2005)

Ο ηλεκτρονικός εκφοβισμός μέσω του Διαδικτύου έχει σκοπό να κάνει ένα άτομο να αισθανθεί άβολα, να προκαλέσει συναισθηματικό πόνο, ντροπή, άγχος, νευρικότητα αλλά και σε ορισμένες περιπτώσεις να οδηγήσει το θύμα να σταματήσει να χρησιμοποιεί τον ηλεκτρονικό υπολογιστή (Alward, 2005).

Η τεχνολογία, ωστόσο, έχει προκαλέσει ένα συνδυασμό τεχνολογικών επιτευγμάτων, καθώς τα κινητά τηλέφωνα - και ιδιαίτερα εκείνα της λεγόμενης «τρίτης γενιάς» - διαθέτουν εξελιγμένες κάμερες με τη χρήση των οποίων τα παιδιά - θύτες μπορούν να ταπεινώσουν και να εκφοβίσουν τα θύματά τους.

Η χρήση του κινητού τηλεφώνου μπορεί ταυτόχρονα να συμβάλλει στο ηλεκτρονικό bullying μέσω της αποστολής κακόβουλων γραπτών μηνυμάτων, τηλεφωνικών κλήσεων οι οποίες μπορεί να είναι και σιωπηρές.

Ωστόσο, ο ηλεκτρονικός εκφοβισμός μέσω του κινητού τηλεφώνου μπορεί εύκολα να συνδεθεί με αυτόν που λαμβάνει χώρα στο Διαδίκτυο. Με τη βοήθεια του κινητού, ο καθένας μπορεί να απαθανάτισει προσωπικές ή μη στιγμές κάποιου και να της προβάλει στο Internet (Γαρδέλη, Παπαδημητρίου, & Νταραδήμα, 2007).

6. ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΥ

6.1 Οι επιπτώσεις στον θύτη

Οι παράγοντες που οδηγούν ένα παιδί να εκφραστεί με βίαιο τρόπο σε συμμαθητή ή συμμαθήτριά του είναι η ανάγκη επιβολής δύναμης, ο συσσωρευμένος θυμός, η βαρεμάρα, η ευχαρίστηση να προκαλέσει φόβο ή πόνο καθώς και η ευχαρίστηση να αποσπάσει την προσοχή. Κάθε παιδί μπορεί να είναι υποψήφιος θύτης, αν δεν κατανοήσει τη βία που κρύβει μέσα του και τους παράγοντες που οδηγούν στον έλεγχο ή την εξωτερικεύσή της κι αν δεν αντιληφθεί πόσο η προσωπική ιστορία διαφοροποιεί τις στάσεις και τις συμπεριφορές του (Τσιάντης & Ασημόπουλος, 2010). Συνήθως οι θύτες, γνωστοί ως bullies, είναι παιδιά με μέτρια ή κακή επίδοση, χωρίς ενδιαφέρον για το σχολείο, με αρχηγικές τάσεις, ανυπάκουα, με προκλητική συμπεριφορά και υπερβολική αυτοεκτίμηση που δεν αποδέχονται το διαφορετικό, ακόμα αντιμετωπίζουν προβληματικές οικογενειακές σχέσεις, που παρουσιάζουν κοινωνικές αποκλίσεις. Έρευνες έχουν δείξει ότι η βία ή ο εκφοβισμός συνδέονται με το φύλο: έτσι τα αγόρια εμφανίζονται πιο επιθετικά στην άσκηση σωματικής ή σεξουαλικής βίας, ενώ τα κορίτσια φαίνεται να ασκούν περισσότερο λεκτική βία.

Ο ρόλος του θύτη και του θύματος μπορεί να αντιστραφεί πολλές φορές. Αυτό εξαρτάται από τη συμπεριφορά που θα κρατήσουν οι παρατηρητές των περιστατικών εκφοβισμού. Έρευνες έχουν δείξει ότι ο ρόλος των μαθητών-παρατηρητών είναι πολύ σημαντικός. Ακόμα κι αν δε συμμετέχουν ενεργά σε περιστατικά εκφοβισμού, μπορεί να ενθαρρύνουν το θύτη γελώντας, χειροκροτώντας ή με άλλες μορφές επιδοκίμασίας. Μπορεί να πάρουν θέση βοηθώντας το θύμα ή αποδοκιμάζοντας τον θύτη και να παρέχουν χρήσιμες πληροφορίες. Ακόμη με την παθητική στάση τους μπορεί να δίνουν το μήνυμα ότι αυτό που συμβαίνει είναι αποδεκτό και έτσι τροφοδοτούν τη συνέχιση της βίας. Σύμφωνα με τον Olweus (2009), τα παιδιά-θύτες εμφανίζουν επιθετικότητα, παρορμητικότητα, μειωμένη ικανότητα αυτοελέγχου, θετική αυτοεικόνα και έλλειψη ενσυναίσθησης προς τα θύματα του εκφοβισμού. Τα κίνητρά τους είναι αλληλοσχετιζόμενα και συνοψίζονται ως εξής:

- η ανάγκη απόκτησης δύναμης και κυριαρχίας,
- το όφελος που μπορεί να είναι υλικό, όπως χρήματα που παίρνουν από τα παιδιά θύτες, ή ψυχολογικό με τη μορφή γοήτρου και υπεροχής
- η άντληση ικανοποίησης από το να πληγώνουν άλλα άτομα που σχετίζεται με τη γενικότερη εχθρότητα που έχουν αναπτύξει προς το υπόλοιπο περιβάλλον τους.

Ιδίως για τα αγόρια θύτες μπορούμε να πούμε ότι «χαρακτηρίζονται από ένα πρότυπο επιθετικής αντίδρασης σε συνδυασμό με σωματική δύναμη» OIweus (2009). Πολλές φορές μάλιστα παρουσιάζουν επιθετικότητα και προς τους ενήλικους, τους εκπαιδευτικούς και τους γονείς τους. Η Πρεικατέ (2008) αναφέρει ότι τα παιδιά – εκφοβιστές παρουσιάζουν συνήθως χαμηλές κοινωνικές και επικοινωνιακές δεξιότητες, ανάγκη για προσοχή, χαμηλή σχολική επίδοση, συναισθηματική ανωριμότητα, ανευθυνότητα, ζηλοφθονία και συχνά προέρχονται από μία δυσλειτουργική οικογένεια. Συνήθως πρόκειται για παιδιά τα οποία έχουν γύρω τους «θαυμαστές» που αισθάνονται φόβο για αυτούς. Άξιο αναφοράς είναι ότι τα παιδιά – θύτες, αποτελούν δυο κατηγορίες : α) αυτά που έχουν ευθέως επιθετική συμπεριφορά και β) αυτά που θεωρούνται παθητικό – επιθετικά, δηλαδή συμμετέχουν σε πράξεις εκφοβισμού αλλά δεν τις ξεκινούν οι ίδιοι (OIweus, 2009). Επίσης, είναι πιθανό οι μαθητές που έχουν υπάρξει θύματα εκφοβισμού να είναι παράλληλα και θύτες ανταποδίδοντας τη θυματοποίηση που έχουν δεχθεί. Έτσι εδώ πλέον έχουμε τους θύτες-θύματα οι οποίοι σύμφωνα με τους Χατζή et al. (2000, στο Καρκανάκη & Καφφετζή, 2009), δείχνουν επιθετικότητα και σιγουριά μεταξύ των μαθητών που τους αποδέχονται, αλλά μπορούν εύκολα να αισθανθούν ανασφαλείς και συνεπώς να θυματοποιηθούν όταν απομακρύνονται από αυτούς.

Τα παιδιά - θύτες επηρεάζονται από τις επιπτώσεις του σχολικού εκφοβισμού που τα ίδια ασκούν. Οι μαθητές που προβαίνουν σε τέτοιου είδους πράξεις, βιώνουν τις επιπτώσεις του φαινομένου αφού μπορούν να διατηρηθούν και να γενικευτούν τα πρότυπα της επιθετικής συμπεριφοράς και της συμπεριφοράς που επιφέρει αναστάτωση. Οι μαθητές οι οποίοι εκφοβίζουν συστηματικά άλλους είναι δυνατόν να συνηθίσουν σ' ένα τρόπο ζωής μέσω της κακομεταχείρισης των άλλων, που τους απομακρύνει από την ενσωμάτωσή τους στην κοινωνική ζωή του σχολικού περιβάλλοντος. Επιπλέον, αυτή η χωρίς οίκτο, βίαιη συμπεριφορά αν δεν ελεγχθεί εγκαίρως, μπορεί να μεταφερθεί και σε άλλα πεδία αλληλεπίδρασης και κοινωνικών σχέσεων. Επίσης προκαλεί σε επίπεδο κοινωνικής ενσωμάτωσης σοβαρές δυσλειτουργίες, κάτι που είναι δυνατόν να αποτελέσει παράγοντα μελλοντικών παραβατικών συμπεριφορών. Σύμφωνα με τους (Benitez, & Justicia, 2006) οι εκφοβιστές γίνονται ανυπάκουοι, χαρακτηρίζονται από απειθαρχία και προκαλούν εντάσεις και αναστάτωση στη σχολική δράση. Ως κυριότερες συνέπειες του εκφοβισμού η Χιόνη (2009) περιλαμβάνει την πρόγνωση για σεξουαλική παρενόχληση στα αγόρια και στα κορίτσια αλλά και τη δυσκολία δημιουργίας σεξουαλικών σχέσεων στην ενήλικη ζωή. Σύμφωνα με την Φυλακτού (2005) η εμπλοκή σε αντικοινωνικές και παραβατικές συμπεριφορές απομακρύνει τα παιδιά από το σχολείο και τα κάνει μακροπρόθεσμα ευάλωτα σε αρνητικές επιρροές και επιρρεπή στην επαφή με τις ψυχοδραστικές ουσίες. Το 2006 οι Γιωτάκος & Πρεικατέ,

υποστήριξαν ότι οι μαθητές που στο σχολικό χώρο έχουν το ρόλο των θυτών, έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες να καταφύγουν αργότερα στη βία. Ακόμα κατά την ενηλικίωση διατηρούν την εκφοβιστική συμπεριφορά που επηρεάζει αρνητικά την ικανότητά τους να αναπτύξουν και να διατηρήσουν εποικοδομητικές σχέσεις σε μια ομαλή κοινωνική ζωή. Ο Σπυρόπουλος το 2008 υποστήριξε ότι το bullying προβάλλεται ως η αρχή ενός δείγματος ότι το παιδί θα προβεί σε αντικοινωνική και παραβατική συμπεριφορά η οποία δύναται να επεκταθεί και στην ενήλικη ζωή του και μπορεί να ειδηλωθεί μετά την ενηλικίωση του παιδιού, εκφραζόμενη και μέσω της εμπλοκής με το νόμο. Σύμφωνα με τη Χιόνη (2009) σε ποσοστό 35 - 40% των μαθητών-θυτών μέχρι 24 χρονών έχουν εμπλακεί τουλάχιστον τρεις φορές σε αξιόποινες πράξεις. Επιπλέον, ο Wylid, το 2003 υποστήριξε ότι οι μαθητές-θύτες έχουν την τάση να συνεχίζουν την εκφοβιστική συμπεριφορά στην οικογένεια τους καθώς και τον εργασιακό τους χώρο αλλά και στην κοινωνία γενικότερα. Ο Olweus το 2009 σε έρευνα του διαπίστωσε ότι στη Νορβηγία και τη Σουηδία ο εκφοβισμός συχνά οδηγεί σε εγκληματική συμπεριφορά στο μέλλον. Η διαπίστωση αυτή αποδεικνύεται από το γεγονός ότι το 60% των αγοριών που κατά τη διάρκεια της σχολικής ζωής ήταν θύτες και ειδικότερα στο γυμνάσιο, καταδικάστηκαν για ένα τουλάχιστον έγκλημα ως ενήλικες. Ακόμη, το 35 - 40% των αγοριών αυτών είχαν τρεις και πλέον καταδίκες από την ηλικία των 24 ετών, σύμφωνα με τον Σπυρόπουλο το 2008. Από τα παραπάνω στοιχεία για τον σχολικό εκφοβισμό διαπιστώνουμε πόσο σοβαρό είναι το φαινόμενο αυτό για τη μελλοντική συμπεριφορά του παιδιού. Επίσης η αυξημένη εμπλοκή των μαθητών – θυτών με το σύστημα Ποινικής Δικαιοσύνης, μπορούμε να πούμε ότι το bullying αποτελεί ένα πρώτο στάδιο για την ειδήλωση παραβατικής συμπεριφοράς. Τα δεδομένα αυτά καταδεικνύουν πόσο επιτακτική κρίνεται η ανάγκη πρόληψης του φαινομένου (Σπυρόπουλος, 2008). Τέλος είναι ανάγκη για προγράμματα παρέμβασης με στόχο την αντιμετώπιση ή έστω τον περιορισμό του φαινομένου (Benitez, & Justicia, 2006).

6.2 Οι επιπτώσεις στο θύμα

Σύμφωνα με τους Ασημακόπουλο et al., (2000) οι επιπτώσεις του σχολικού εκφοβισμού στα παιδιά - θύματα μπορούν να λάβουν πολλές μορφές. Ο Wylid, το 2003 υποστήριξε ότι είναι τόσο σοβαρές διότι πολύ συχνά τα θύματα απειλούνται χωρίς προειδοποίηση σε ένα περιβάλλον το οποίο θεωρούσαν ως ασφαλές. Νέες έρευνες δείχνουν τις σοβαρές επιπτώσεις τόσο στον ψυχισμό όσο και στην κοινωνική λειτουργικότητα των θυμάτων. Το 2009 η Αρτινοπούλου, υποστήριξε ότι το στίγμα, η λεκτική βία, η ταπείνωση και ο εξευτελισμός, που βιώνουν τα θύματα του bullying,

επηρεάζουν την προσωπικότητα και τη συμπεριφορά τους. Ενώ και οι επιπτώσεις που διαρκούν για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα στιγματίζουν το μέλλον των θυμάτων σύμφωνα με τον OIweus το 2007. Ακόμη, μπορεί να εμφανίσουν συμπτώματα ακραία όπως της κατάθλιψης, του αυτοκτονικού ιδεασμού (Τσιάντης, 2008) αλλά και της αυτοκτονίας γιατί νιώθουν ότι δεν τους αξίζει να υπάρχουν σ' αυτόν τον κόσμο (Πλατής, 2006). Ο Louwes, το 2009 υποστήριξε ότι παρουσιάζονται δυσκολίες στον ύπνο και εφιάλτες, απώλεια όρεξης ή, αντίθετα υπερκατανάλωση τροφής. Στο σημείο αυτό δεν πρέπει να παραλειφθούν οι συνέπειες που επιφέρει η θυματοποίηση στη ψυχοσωματική υγεία του μαθητή. Συγκεκριμένα, αυτό μπορεί να εμφανίσει συχνότερα από τα άλλα παιδιά κεφαλαλγίες και στοματικά άλγη (Τσιάντης, 2008) ενώ δεν είναι σπάνια η νυχτερινή ενούρηση (Χιόνη, 2009) . Ωστόσο, δεν είναι καθόλου σπάνιο το αίσθημα της κοινωνικής μειονεξίας, το συναίσθημα της κατωτερότητας Τσιάντης, 2009, η συναισθηματική απόσυρση από την ομάδα των συνομηλίκων. Η Φυλακτού το 2005 υποστήριξε ότι πλήττεται έτσι η κοινωνικότητα του παιδιού που θυματοποιείται, παρατηρούνται υψηλά ποσοστά μοναξιάς (Μπάδα, 2009), εμφανίζεται αίσθημα παραίτησης και μελαγχολίας καθώς το θύμα αρχίζει να αποδέχεται τους μειωτικούς χαρακτηρισμούς που του αποδίδουν (Louwes, 2009). Επιπλέον, μπορεί να επηρεαστεί η συμπεριφορά και να παρουσιάσουν δυσκολίες μέσα στο σχολικό περιβάλλον. Ο Τσιάντης, 2008 αναφέρει συχνά μείωση της σχολικής επίδοσης, εμφάνιση μαθησιακών δυσκολιών, όπως η δυσλεξία όπου καταλήγουν να είναι οι «κακοί μαθητές» της τάξης σύμφωνα με τον Πλατή το 2006. Ακόμη, τα παιδιά - θύματα έχουν την τάση να αποφεύγουν το σχολείο και να κάνουν πολλές απουσίες όπως αναφέρει η Μπάδα, το 2009. Είναι δυνατόν η εκφοβιστική συμπεριφορά που βιώνουν να οδηγήσει ακόμη και στην αλλαγή ή εγκατάλειψη του σχολείου όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζει η Χιόνη το 2009. Υπάρχουν, ωστόσο, συνέπειες στην καθημερινή ζωή του μαθητή, οι οποίες μπορούν να θεωρηθούν και σημάδια που πρέπει να σκεφτούμε ότι το παιδί θυματοποιείται. Είναι ενδιαφέρον να ειπωθεί ότι το παιδί γίνεται επιθετικό, παράλογο και διαταρακτικό, εκφοβίζει άλλα παιδιά ή ακόμα και τα αδέρφια του, φοβάται να χρησιμοποιήσει το κινητό ή το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο του. Επίσης φοβάται να περπατήσει μόνο στο σχολείο και εκλιπαρεί να τον συνοδεύσουν οι γονείς στο σχολείο. Επίσης συχνά μπορεί το πρωί να νιώθει άρρωστο και να μην θέλει να πάει σχολείο, ζητά ή κλέβει χρήματα για να τα δώσει στον εκφοβιστή. Οι Γιωτάκος & Πρεκατέ, το 2006 τονίζουν ότι παιδί – θύμα δείχνει ανήσυχο ενώ είναι δυνατόν να αρχίζει να τραυλίζει ή να κλαίει πριν κοιμηθεί και να έχει εφιάλτες. Οι επιπτώσεις της εκφοβιστικής συμπεριφοράς επηρεάζουν και τη μελλοντική συμπεριφορά των παιδιών - θυμάτων.

Η Μπάδα, το 2009 αναφέρει ότι αυτά τα παιδιά ως ενήλικες έχουν περισσότερες πιθανότητες από άλλους ενήλικες να βιώσουν κατάθλιψη και να έχουν χαμηλή αυτοεκτίμηση. Ακόμη, συχνό

φαινόμενο είναι η κατανάλωση αλκοόλ, η χρήση ναρκωτικών ουσιών και η ανεπάρκεια στο να χειριστούν δύσκολες καταστάσεις (Γσιάντης, 2008). Τελικά παρατηρείται σύμφωνα με την Αρτινοπούλου το 2009 μια υπόγεια διαδρομή μεταξύ της προηγούμενης θυματοποίησης και της μελλοντικής υιοθέτησης παραβατικής ή και εγκληματικής συμπεριφοράς, η οποία προσδιορίζεται όχι μόνο στη σχέση αιτίου - αιτιατού αλλά στη μη διαχείριση (ή την αναποτελεσματική διαχείριση) του τραύματος της θυματοποίησης.

6.3 Οι επιπτώσεις στους παρατηρητές

Οι παρατηρητές σκηνών bullying διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην εκδήλωση του σχολικού εκφοβισμού ενώ ταυτόχρονα νιώθουν διαφορετικά συναισθήματα για τα περιστατικά που συμβαίνουν. Οι μαθητές παρατηρητές που παραμένουν αμέτοχοι χωρίς να προστατεύουν τον εαυτό τους, αισθάνονται άβολα και αναποφάσιστοι σε σχέση με το ποιος είναι ο υπεύθυνος ή αν το θύμα άξιζε ή όχι τη συγκεκριμένη συμπεριφορά. Επίσης εάν οι ίδιοι εμπλακούν σε κάποιο περιστατικό εκφοβισμού αυτόματα θεωρούνται θύματα αυτού. Σύμφωνα με τους Sullivan, et al το 2007 αισθάνονται « τον κόσμο τους να απειλείται » και η φοβούνται. Εκείνοι που επιλέγουν να μην λάβουν μέρος στις εκφοβιστικές πράξεις, νιώθουν ενοχές που δεν αντέδρασαν παρότι κάποιες φορές δελεάζονται να συμμετάσχουν. Παράλληλα, έχουν έντονο το συναίσθημα της ανασφάλειας σχετικά με το σχολικό περιβάλλον. Σύμφωνα με τον Olweus (2007) αυτό συμβαίνει διότι οι συγκεκριμένοι μαθητές - παρατηρητές παρακολουθούν εκφοβιστικές συμπεριφορές να συμβαίνουν εκεί που θεωρούσαν ότι τους παρέχει ασφάλεια. Οι Sullivan, et al το 2007 υποστηρίζουν ότι τους γεννιέται αυτόματα η ανάγκη να νιώσουν ότι το σχολείο δρα αποτελεσματικά και έτσι να μπορέσουν να αποδοκιμάσουν τις εκφοβιστικές πράξεις. Δηλαδή ο εκφοβισμός μπορεί, να επηρεάσει αρνητικά και να επιβαρύνει όχι μόνο τους μαθητές που τον υφίστανται ή τον ασκούν αλλά να καταστεί ιδιαίτερα επιβαρυντική και για το μαθητή - παρατηρητή σκηνών bullying. Το 2008, οι Φροσώνης et al υποστήριξαν ότι είναι δυνατόν για τον παρατηρητή να επηρεαστεί με αρνητικό τρόπο τόσο η συναισθηματική του ασφάλεια αλλά και η κοινωνικοποίησή του. Όπως υποστήριξε η Κυριακίδου το 2000 στον παρατηρητή μπορεί να του δημιουργηθεί αίσθημα ανασφάλειας μέσα στο σχολείο, παθητικότητα και εξοικείωση με πράξεις που προκαλούν μίμηση αρνητικών προτύπων, πόνο, και να του καλλιεργηθεί η αντίληψη ότι το δίκιο είναι πάντα για τους δυνατούς.

7. ΤΡΟΠΟΙ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ ΤΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΥ

7.1 Τρόποι αντιμετώπισης στο σχολείο

Η αντιμετώπιση του σχολικού εκφοβισμού είναι ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που απασχολούν τόσο το σχολείο όσο και την ευρύτερη κοινότητα. Με στόχο της εξάλειψη αυτού του φαινομένου έχουν αναπτυχθεί από τα κράτη μία σειρά από στρατηγικές πρόληψης, ανίχνευσης και αντιμετώπισης των περιστατικών του σχολικού εκφοβισμού. Γίνεται μία προσπάθεια ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης της κοινωνίας κυρίως με χρήση των Μ.Μ.Ε. αλλά τελικά το σχολείο είναι αυτό που συντονίζει τις συνεργασίες που απαιτούνται για μία σωστή και αποτελεσματική διαχείριση του εκφοβισμού, αφού αποτελεί το φυσικό χώρο εμφάνισης του φαινομένου. Σύμφωνα με τον Τσίκαλο το 2008 είναι απαραίτητο να αναπτυχθούν προσεκτικά σχεδιασμένες παρεμβάσεις μέσα στο σχολείο, τόσο σε επίπεδο πρόληψης όσο και αντιμετώπισης της θυματοποίησης (bullying), που να εξασφαλίζουν ότι κανένα παιδί δε θα πέσει θύμα εκφοβισμού. Ο Ασημόπουλος et al το, 2008 υποστήριξαν ότι στο σχολείο χρειάζεται να αναπτυχθούν και να εφαρμοστούν πολιτικές που να προωθούν την ανάπτυξη μιας θετικής σχολικής ατμόσφαιρας, την υποστήριξη και επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, την ενίσχυση των συναισθηματικών και κοινωνικών δεξιοτήτων των μαθητών με έμφαση στη σημασία των σχέσεων φιλίας, την ανταλλαγή καλών πρακτικών και την προώθηση συμμετοχικών προσεγγίσεων στη συνεργασία με τα παιδιά. Ο Smith (1997, ό.π. αναφ. στο Κυριακίδης, 2007), προτείνει έναν τρόπο μέσα στο σχολείο προκειμένου να αντιμετωπιστεί το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού. Αρχικά, πιστεύει ότι είναι απαραίτητη η ύπαρξη μιας ξεκάθαρης εκπαιδευτικής πολιτικής η οποία θα προωθεί μία επικριτική στάση για τα φαινόμενα εκφοβισμού, ενώ παράλληλα θα δρα υποστηρικτικά στις παρεμβάσεις που επιχειρούνται στο σχολείο κατά της θυματοποίησης. Όπως υποστηρίζει η αποτελεσματική εφαρμογή μιας τέτοιας πολιτικής, απαιτεί την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών ώστε να αναπτυχθεί μία συγκεκριμένη και συνολική στάση απέναντι στη θυματοποίηση η οποία θα μπορέσει να την περιορίσει. Ακόμα σε επίπεδο σχολικής τάξης προτείνει τις ομαδικές δραστηριότητες αλλά και την καλύτερη επίβλεψη των μαθητών ενώ βρίσκονται στην αυλή του σχολείου, επειδή αποτελεί το μέρος όπου παρατηρούνται τα περισσότερα περιστατικά εκφοβισμού. Για τους θύτες αναφέρει ότι πρέπει να αποφεύγεται η κατά μέτωπο αντιμετώπισή τους που θα τους φέρει σε αμυντική θέση και να επιλέγεται η εφαρμογή των μεθόδων με στόχο την «αποφυγής της κατηγορίας - no blame approach». Οι συγκεκριμένες παρεμβάσεις στοχεύουν στην κατανόηση του περιστατικού θυματοποίησης με σκοπό την αύξηση της ενσυναίσθησής τους και τελικά την έκφραση προτεινόμενων λύσεων για το πρόβλημα της θυματοποίησης από τους ίδιους τους θύτες. Τέλος,

για τα θύματα πρέπει να υπάρξει εκμάθηση διεκδικητικών τρόπων συμπεριφοράς, δηλαδή να μάθουν να εκφράζουν τα συναισθήματα, τις ανάγκες και τα δικαιώματα τους ακόμα και εάν έρχονται σε αντιπαράθεση, χωρίς όμως να καταπατούν τα δικαιώματα των άλλων. Σύμφωνα με τον Smith, η δυσκολία του να είμαστε διεκδικητικοί, οφείλεται στο ότι δεν έχουμε αναγνωρίσει τα βασικά ατομικά μας δικαιώματα. Αν αναλογιστούμε μάλιστα το ρόλο των παρατηρητών, οι οποίοι με τη στάση τους παίζουν σημαντικό ρόλο στη διατήρηση των φαινομένων εκφοβισμού, είναι λογικό να θεωρήσουμε πως η ευαισθητοποίησή τους μπορεί να βοηθήσει στην αντιμετώπιση του εκφοβισμού. Όπως άλλωστε επισημαίνει η Πρεκατέ (2008), η παύση ενθάρρυνσης του θύτη από τους παρατηρητές έχει ως αποτέλεσμα να μένει χωρίς θαυμαστές και τότε συνήθως να σταματά. Σύμφωνα με τους Holtappels και Tillmann (1999, ό.π. αναφ. στο Τσιάκαλος, 2008), προτείνεται μία παιδαγωγική αντιμετώπιση του προβλήματος, κυρίως από τους εκπαιδευτικούς, η οποία στηρίζεται σε πέντε σημεία. Πρώτον, στις μορφές διδασκαλίας και μάθησης που προσανατολίζονται σε μια δημοκρατική παιδαγωγική και οι οποίες ενισχύουν τη συνεργασία και την ένταξη των αδύναμων μελών της τάξης. Δεύτερον, στην ανάπτυξη της αίσθησης συλλογικότητας, δηλαδή της ιδέας ότι όλα τα παιδιά ανήκουν σε μία ομάδα η οποία παρεμποδίζει τις οποιεσδήποτε διαδικασίες περιθωριοποίησης. Τρίτον, στην παρέμβαση και παρεμπόδιση των διαδικασιών στιγματισμού από τους εκπαιδευτικούς. Τέταρτον, στη θέσπιση κανόνων και ορίων ώστε να γνωρίζουν τα παιδιά ότι δεν είναι αποδεικτές οι πράξεις εκφοβισμού αλλά και οι εκπαιδευτικοί, το πότε και με ποιον τρόπο πρέπει να παρέμβουν. Έτσι η ασάφεια και ασυνέπεια λειτουργούν «νομιμοποιητικά» απέναντι στις πράξεις βίας παγιώνοντάς τες. Τελικά προτείνουν τη συνεργασία του σχολείου με θεσμούς και πρόσωπα έξω από αυτό, όπως είναι οι γονείς και οι κοινωνικές δομές που σχετίζονται με θέματα βίας και παραβατικότητας των ενηλίκων.

Ο Ασημακόπουλος το 2008 πρότεινε να δημιουργηθεί ένα υποστηρικτικό πλαίσιο στα σχολεία από υπηρεσίες ειδικών ψυχικής υγείας και πρόνοιας παιδιών και εφήβων οι οποίοι θα παρέχουν τις υπηρεσίες τους μέσα από «με δραστηριότητες πρόληψης, με τη διάγνωση και την εκτίμηση των αναγκών κατά περίπτωση, η παρέμβαση στην κρίση, η υποστήριξη των εκπαιδευτικών ατομικά και ομαδικά, καθώς και η διασύνδεση με υπηρεσίες ψυχικής υγείας της περιοχής σε περιπτώσεις που κρίνεται αναγκαία μια συστηματική θεραπευτική αντιμετώπιση».

Σήμερα, έχουν αναπτυχθεί παρεμβάσεις πρόληψης με σκοπό την ανάπτυξη θετικών διαπροσωπικών σχέσεων μεταξύ των μαθητών. Μία τέτοια δράση αποτελούν τα προγράμματα αγωγής υγείας που εφαρμόζονται στα σχολεία στα οποία στοχεύουν στην ανάπτυξη συνεργασίας και σεβασμού μεταξύ των παιδιών. Παράλληλα, έχουν εφαρμοσθεί προγράμματα

ευαισθητοποίησης και πρόληψης για μαθητές και εκπαιδευτικούς όπως το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα DAPHNE III (2008-2010). Το πρόγραμμα αυτό περιλαμβάνει τα εξής στάδια εφαρμογής: 1) διερεύνηση των αναγκών σε δημοτικά σχολεία των Αθηνών και του Έβρου με ποσοτική μελέτη, έτσι διανεμήθηκαν ερωτηματολόγια σε μαθητές, εκπαιδευτικούς και γονείς για την καταγραφή των στάσεων, των αντιλήψεων και των πεποιθήσεων τους πάνω στο ζήτημα του σχολικού εκφοβισμού καθώς και με ποιοτική μελέτη που πραγματοποιήθηκε σε μαθητές και δασκάλους μέσω ομαδικά εστιασμένων συνεντεύξεων, 2) ανάπτυξη ενός συστηματικού εγχειριδίου για τους δασκάλους με λεπτομερείς δραστηριότητες και οδηγίες για την εκπαίδευσή τους, καθώς και για γονείς και μαθητές με στόχο την εφαρμογή προγράμματος πρόληψης και ευαισθητοποίησης για το φαινόμενο του εκφοβισμού στα σχολεία που συμμετέχουν στο πρόγραμμα, 3) εφαρμογή προγράμματος εκπαίδευσης διάρκειας 30 ωρών βασισμένου στο συστηματικό εγχειρίδιο για δασκάλους, με στόχο την προώθηση και την ενίσχυση της γνώσης τους και της κατανόησής τους για το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού και την υποστήριξη των μαθητών και 4) εφαρμογή ψυχοεκπαιδευτικής παρέμβασης με ξεχωριστές ομάδες μαθητών της Δ', της Ε', και της Στ' Δημοτικού στα συμμετέχοντα σχολεία. Η εφαρμογή της ψυχοεκπαιδευτικής παρέμβασης πραγματοποιήθηκε από εκπαιδευμένους εκπαιδευτικούς από ειδικούς του προγράμματος, με στόχο την ανάπτυξη δεξιοτήτων και την παροχή γνώσεων σε μαθητές για την αναγνώριση και αντιμετώπιση εκφοβιστικών συμπεριφορών στο χώρο του σχολείου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πολιτική κατά του εκφοβισμού που έχουν αναπτύξει οι διάφορες χώρες για την αντιμετώπιση του. Στις περισσότερες χώρες ο σχολικός εκφοβισμός δεν αποτελεί έγκλημα που πρέπει να διωχθεί ποινικά, αλλά ένα σημαντικό πρόβλημα του σχολείου και της κοινωνίας γενικότερα, που απαιτεί σωστή διαχείριση και συνεργασία, όπως φαίνεται από τα υψηλά ποσοστά που παρατηρούνται μέσω των εθνικών « παρατηρητηρίων » στα σχολεία. Για παράδειγμα η Αγγλία, που έχει αναπτύξει ένα πλαίσιο εκπαιδευτικής πολιτικής κατά του εκφοβισμού όπου δίνεται ιδιαίτερη σημασία νομοθετικά στην προστασία του παιδιού και στο δικαίωμα της ισότητας και της εξάλειψης της διάκρισης. Αντίθετα, οι περιπτώσεις ηλεκτρονικού εκφοβισμού όπου εμφανίζονται συγκεκριμένες επιθετικές ή απειλητικές συμπεριφορές, αποτελούν ποινικό αδίκημα. Έτσι στο χώρο του σχολείου, ο σχολικός εκφοβισμός αποτελεί κύριο μέλημα του ειδικού παιδαγωγού που αναλαμβάνει μία ομάδα 25-30 μαθητών του σχολείου, με σκοπό να προλάβει και να διαχειριστεί τις συγκρούσεις μεταξύ των μαθητών μέσα από την ανάπτυξη θετικών διαπροσωπικών σχέσεων. Για την αντιμετώπιση ενός περιστατικού θυματοποίησης ο ειδικός παιδαγωγός συνήθως συνεργάζεται με το σχολικό σύμβουλο που έχει στην αρμοδιότητά του κυρίως την πρόληψη αλλά και τη θεραπευτική αντιμετώπιση των μαθητών που εμπλέκονται καθώς και το συμβούλιο των μαθητών. Αυτό

απαρτίζεται από 4 μαθητές του σχολείου και ένα άτομο εκ του προσωπικού ο οποίος έχει το ρόλο του επόπτη, προωθεί τους σχολικούς κανόνες κατά του εκφοβισμού αλλά και συμμετέχει στην απόφαση για την κατάλληλη τιμωρία του δράστη, εάν και εφόσον χρειάζεται. Επιπλέον τα σχολεία ενισχύονται από το Εθνικό Σχολικό Πρόγραμμα Υγείας (National Healthy School Programme) και ειδικά από τον άξονα « Προσωπική, κοινωνική υγεία και οικονομική εκπαίδευση » (PSHEE - Personal, Social, Health and Economic Education) που αποτελεί μέρος του αναλυτικού προγράμματος και βοηθάει στην αναγνώριση και αντιμετώπιση του εκφοβισμού με τη βοήθεια ειδικών. Στη Μεγάλη Βρετανία, ένα περιστατικό εκφοβισμού προτείνεται να γίνεται γνωστό στην αρμόδια Τοπική Εκπαιδευτική Αρχή (L.E.A.-Local Educational Authority), η οποία είναι υπεύθυνη για τη λειτουργία του σχολείου, με σκοπό να αναπτυχθεί μία γενικότερη πολιτική και στρατηγική πρόληψης και αντιμετώπισης του. Πολλές φορές η παρέμβαση που προτείνεται διαφοροποιείται από περιοχή σε περιοχή. Έτσι στα σχολεία του Derbyshire, για τη χρονική περίοδο 2012-2014, εφαρμόζεται το πρόγραμμα «Στρατηγική και Σχέδιο Δράσης για την Πρόληψη και Αντιμετώπιση του Εκφοβισμού» (Strategy and Action Plan for Preventing and Tackling Bullying) ενώ στο Nottinghamshire αποφασίστηκε, από το συμβούλιο της κομητείας, η υιοθέτηση του μοντέλου αντιμετώπισης που προτείνει ο Dr. Ken Rigby με τίτλο «Professional Reading Guide for Educational Administrators» για την περίοδο 2011-2014. Αντίθετα στις ΗΠΑ, όπου τα κρούσματα σχολικού εκφοβισμού είναι ιδιαίτερα αυξημένα και έχουν οδηγήσει ακόμα και σε μαζικές δολοφονίες στο χώρο

του σχολείου, εφαρμόζεται πλέον μία « τιμωρητική » πολιτική αντιμετώπισης σύμφωνα με την οποία οι ανήλικοι δράστες θεωρούνται παραβάτες του ποινικού δικαίου. Η Αρτινοπούλου το 2010 προτείνει μία ενδιαφέρουσα πρόταση πρόληψης, διαχείρισης και αντιμετώπισης του εκφοβισμού στο σχολείο αποτελεί η διαμεσολάβηση. Δηλαδή η διαδικασία επίλυσης συγκρούσεων όπου μαθητές της ίδιας ηλικίας λειτουργούν ως διαμεσολαβητές μεταξύ των εμπλεκόμενων μαθητών. Δηλαδή μία συζήτηση που γίνεται σε εμπιστευτικό κλίμα ανάμεσα σε παιδιά που συγκρούονται και έχουν συναίνεση, ενώπιον των παιδιών διαμεσολαβητών τα οποία είναι ουδέτερα και έχουν εκπαιδευτεί στο ρόλο αυτό. Εφαρμόζεται στις Η.Π.Α. από τη δεκαετία του 1960, ενώ από τις δεκαετίες του 1980 και 1990 στον Καναδά, στην Αυστραλία, στη Ν. Ζηλανδία και την Ευρώπη (Σουηδία, Γερμανία, Βέλγιο, Κύπρο, Μεγάλη Βρετανία, Ισπανία και Αυστρία). Στην Ελλάδα εφαρμόζεται πιλοτικά από το 2005. Σύμφωνα με τους Ρουμπάνη και Ζήνα (2007), η διαμεσολάβηση είναι ένα παιδαγωγικό εργαλείο που βοηθάει στην ενίσχυση της ευθύνης των μαθητών για την αντιμετώπιση των διαφόρων θεμάτων, της συμμετοχής ενώ παράλληλα μειώνει τον αυταρχισμό και τη συνεχή προσφυγή σε ποινικοποίηση της συμπεριφοράς.

7.2 Τρόποι αντιμετώπισης στην οικογένεια

Ο σχολικός εκφοβισμός χρήζει ολιστικής αντιμετώπισης ο οποίος πρέπει να είναι κοινός και ενιαίος. Είναι καλό να συνεργαστούν γονείς, εκπαιδευτικοί και παιδιά για να την προλάβουν ή να την αντιμετωπίσουν. Η εκδήλωση επιθετικότητας είναι μια προειδοποίηση, η οποία αν γίνει αντιληπτή εγκαίρως μπορεί να πάρει το δρόμο της θεραπείας. Ένα από τα συμπεράσματα της έρευνας, που πραγματοποιήθηκε από την Εταιρεία Ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού και του Εφήβου (ΕΨΥΠΕ / Association for the Psychosocial Health of Children and Adolescents (APHCA) και της Παιδαγωγικής Σχολής του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στα πλαίσια του διακρατικού

Ευρωπαϊκού Προγράμματος ΔΑΦΝΗ «Αξιολόγηση Αναγκών και Ευαισθητοποίησης για την Ενδοσχολική Βία και τον Εκφοβισμό» 2007-2008, αναφερόταν στην ανάγκη συνεχούς ευαισθητοποίησης και επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών για την αναγνώριση και την αντιμετώπιση της βίας στα σχολεία σύμφωνα με τους Τσιάντη & Ασημόπουλος το 2010. Οι γονείς παρόλα τα προβλήματα που τους απασχολούν πρέπει να στέκονται δίπλα στα παιδιά τους και να αντιλαμβάνονται κάθε περιεργή κίνηση και συμπεριφορά τους, γενικότερα να ασχολούνται με τα παιδιά τους και να δείχνουν την αγάπη τους προς αυτά με κάθε τρόπο. Επίσης να αποφεύγουν τη σωματική και τη λεκτική βία, να μάθουν να χειρίζονται τον ηλεκτρονικό υπολογιστή και να ενημερώνονται για τα ηλεκτρονικά παιχνίδια που παίζουν τα παιδιά τους. Τέλος ο ηλεκτρονικός υπολογιστής στο σπίτι να είναι τοποθετημένος σε κοινόχρηστο μέρος, να επιλέγουν προγράμματα της τηλεόρασης από κοινού με τα παιδιά και να καταδικάζουν κάθε μορφή βίας, όπου και να εμφανίζεται, να καταγράφουν τα μηνύματα στο κινητό τηλέφωνο, να βάζουν όρια στα παιδιά τους, να είναι ενήμεροι για τον εκφοβισμό, να μην είναι πολύ αυστηροί ή πολύ ελαστικοί με τα παιδιά τους. Σημαντικό είναι να έχουν συχνή επικοινωνία και ενημέρωση με τους δασκάλους σε θέματα προόδου αλλά και συμπεριφοράς των παιδιών τους. Να είναι διαλλακτικοί και στοργικοί με τα παιδιά τους, ώστε να λύνονται οι όποιες διαφορές ειρηνικά. Οι γονείς αποτελούν πρότυπα για τα παιδιά τους σύμφωνα με την Λαμπροπούλου το 1999 και τους Κεδράκα & Τσαγκαράκη το 2000.

Η σημασία της οικογένειας στην εμφάνιση του φαινομένου του σχολικού εκφοβισμού είναι πολύ σημαντική και καθιστά σαφές ότι για την αντιμετώπισή αυτού του φαινομένου απαιτείται η συνεργασία σχολείου και οικογένειας. Για το λόγο αυτό, έχουν αναπτυχθεί ειδικά κέντρα εκπαίδευσης, σε αριστέες χώρες όπως στις Η.Π.Α. (training centers) και το Βέλγιο (Health and Welfare Centres), όπου οι γονείς, με τη βοήθεια ειδικών ψυχολόγων και κοινωνικών λειτουργών, εκπαιδεύονται στην πρόληψη, την ανίχνευση και την αντιμετώπιση των περιστατικών και

ουσιαστικά στην προώθηση της υγείας και της ευημερίας του παιδιού. Σύμφωνα με τους Hymel et al το 2005, και αναφέρεται στο Κωνσταντίνου και Ψάλτη το 2011, κρίνουν αναγκαία την προτροπή των γονέων όλων των μαθητών για συμμετοχή σε ομάδες ενημέρωσης και συζήτησης στο σχολείο που αφορούν τη θυματοποίηση. Με τον τρόπο αυτό, όπως προτείνουν, οι γονείς εκφράζουν τις αντιλήψεις τους για τον εκφοβισμό, ενημερώνονται για αυτόν και τα είδη του, κάνουν προτάσεις για την αντιμετώπισή του ενώ παράλληλα καταρρίπτονται λανθασμένες απόψεις ή προκαταλήψεις που έχουν. Ο OIweus το 2009, αναφέρει ότι για να αλλάξει η συμπεριφορά του παιδιού θύτη, πρέπει οι γονείς να είναι ευαισθητοποιημένοι και να καταδικάζουν το φαινόμενο του εκφοβισμού καθώς και να αναπτύξουν ένα σύστημα οικογενειακών κανόνων που όταν τηρεί το παιδί θα επαινείται ενώ όταν τους παραβαίνει θα έχει κυρώσεις. Με αυτό τον τρόπο θα αναπτυχθούν δεσμοί μεταξύ των μελών της οικογένειας και κλίμα εμπιστοσύνης που πολλές φορές απουσιάζει από το περιβάλλον του θύτη και που οδηγεί στη δυσκολία γενικότερης υπακοής του σε κανόνες. Επισημαίνει ότι οι γονείς του θύματος, πρέπει να αυξήσουν τις προσπάθειες ενθάρρυνσης του παιδιού και να το προστατεύσουν από την απογοήτευση χωρίς όμως να είναι υπερπροστατευτικοί ώστε το παιδί να προσκολληθεί στον κόσμο των ενηλίκων. Είναι δηλαδή σημαντικό οι γονείς των θυμάτων εκφοβισμού να ενισχύουν τις προσπάθειες τους στη δημιουργία σχέσεων και την ενασχόληση με δραστηριότητες.

8. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι θύτες παρουσιάζονται ως παιδιά με επιθετική συμπεριφορά την οποία συνήθως εκδηλώνουν με ύπουλο τρόπο και τα οποία στερούνται ενσυναίσθησης για τα θύματά τους, έχουν θετική αυτοεικόνα και μειωμένη ικανότητα αυτοελέγχου ή είναι παιδιά που έχουν αναπτύξει μία γενική εχθρότητα προς το περιβάλλον. Τα θύματα είναι παιδιά τα οποία δεν μιλούν για αυτό που τους συμβαίνει, συνήθως ντροπαλά ή παιδιά που παρουσιάζουν κάποιες ιδιαιτερότητες όπως μαθησιακές δυσκολίες ή νοητική υστέρηση. Τα χαρακτηρίζει η σιωπή και η κοινωνική απομόνωση, ενώ παράλληλα φαίνεται να χάνουν το μαθησιακό τους ενδιαφέρον. Ως κοινωνικό φαινόμενο το οποίο γεννάται και ενισχύεται από τους κύριους κοινωνικοποιητικούς μηχανισμούς του παιδιού. Η οικογένεια κατέχει τον ρόλο της κύριας γενεσιουργού αιτίας της θυματοποίησης αφού ένα επιθετικό οικογενειακό περιβάλλον φαίνεται να κατηγορείται από του εκπαιδευτικούς, για τη δημιουργία παιδιών θυτών ενώ ένα ελλιπές υποστηρικτικό πλαίσιο γεννά ανασφαλής παιδιά θύματα ή παιδιά τα οποία είναι ευάλωτα στην ένταξη σε παραβατικές κοινωνικές ομάδες και παραβατικές συμπεριφορές. Εκτός της οικογένειας, αναγνωρίζεται η σημασία ενίσχυσης του εκφοβισμού από το σχολικό περιβάλλον και την κοινωνία γενικότερα. Ουσιαστικά, ο εκφοβισμός, φαίνεται να ενδυναμώνεται από τη στάση αδιαφορίας των εκπαιδευτικών που τον αντιμετωπίζουν « ως θεματάκι » και ως ένα φαινόμενο που πάντα υπήρχε, υπάρχει και θα υπάρχει. Παράλληλα, τονίζουν ότι όταν οι σχέσεις μεταξύ των εκπαιδευτικών δεν είναι καλές και ο « σύλλογος δεν είναι ενωμένος » αυτό περνάει στα παιδιά και ενισχύει τις συγκρούσεις μεταξύ τους. Δεν παραλείπουν να αναφερθούν και στην αλλαγή της στάσης των παιδιών όταν γίνονται μέλη μιας ομάδας συνομηλίκων που ασκεί εκφοβισμό, η οποία είναι αντίστοιχη της «κοινωνικής μόλυνσης» όπως αναφέρει ο Olweus (2009), με αποτέλεσμα ο φίλος να στρέφεται κατά του φίλου μέσα στο πλαίσιο της παραβατικής ομάδας, κατά το «πρότυπο» αρχηγό. Αναφερόμενοι σε ευρύτερο κοινωνικό επίπεδο, επισημαίνουν ότι οι κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα που δημιουργούν «ένα τοπίο που όσο πάει και σκοτεινιάζει», επηρεάζουν τα παιδιά και τα οδηγούν να γίνονται προσκείμενα σε ακραίες ιδεολογίες. Η αναγνώριση της κοινωνικής διάστασης του εκφοβισμού από τους εκπαιδευτικούς τους οδηγεί στην αναφορά ενός θεωρητικού πλαισίου πολύπλευρης αντιμετώπισης αυτού, που εμπλέκει το σχολείο, την οικογένεια καθώς και ειδικούς της ψυχικής υγείας με σκοπό να αναζητηθούν τα αίτια. Στην πράξη όμως, το πλαίσιο αυτό δεν ενεργοποιείται σχεδόν ποτέ, παρά μόνο εάν υπάρξει ακραία μορφή εκφοβισμού όπου οι εκπαιδευτικοί «δεν ξέρουν πια τι άλλο να κάνουν». Ουσιαστικά, η θυματοποίηση στο σχολικό χώρο φαίνεται να αποτελεί ένα πρόβλημα του σχολείου που πρέπει να λυθεί από το ίδιο το σχολείο. Αν και ανησυχούν και προβληματίζονται, οι

εκπαιδευτικοί, για το πώς θα προστατεύσουν τα παιδιά θύματα και το πως θα κοινωνικοποιηθούν σωστά οι δράστες εκφοβισμού, πολλές φορές αισθάνονται «αδύναμοι και μικροί» μπροστά στα περιστατικά θυματοποίησης, τα οποία περιορίζουν το ρόλο τους και την αυτοεκτίμηση τους. Παραδέχονται, έμμεσα ή άμεσα, ότι το bullying πρέπει να αντιμετωπιστεί αλλά στην πορεία αυτή συναντούν μία σειρά από εμπόδια που προκαλούν την απογοήτευση τους για τον χειρισμό των περιστατικών. Αρχικά, αναφέρονται στη δυσκολία ανίχνευσης του εκφοβισμού. Παρατήρησαν ότι το «δυσλειτουργικό πλαίσιο της τάξης» που δε φάνηκε να αποτελεί για αυτούς ένδειξη εκφοβισμού αλλά τους οδήγησε να θεωρήσουν ότι κάτι άλλο τρέχει, όχι και τόσο σοβαρό ή να το αποδώσουν στα χαρακτηριστικά και στον κλειστό κόσμο των παιδιών της εφηβείας. Η προσωπική ερμηνεία των εκπαιδευτικών που είχαν αντιληφθεί τις ενδείξεις της θυματοποίησης, υποδηλώνει ότι το bullying δεν έχει περάσει στη συνείδηση τους ως ένα συχνό φαινόμενο του σχολικού περιβάλλοντος με αποτέλεσμα να ερμηνεύεται πολλές φορές ως απόρροια την δύσκολης περιόδου της εφηβείας που περνούν οι μαθητές, αφού η επιθετικότητα των θυτών και η απομόνωση των θυμάτων αποτελούν και χαρακτηριστικά αραιών εφήβων. Για το λόγο αυτό άλλωστε οι ίδιοι, κατηγορούν τον εαυτό τους και αισθάνονται ενοχή. Μία άλλη σημαντική δυσκολία που συναντούν οι εκπαιδευτικοί είναι η στάση των διευθυντών απέναντι στα περιστατικά εκφοβισμού που τους αναφέρουν. Προκειμένου να ενεργοποιήσουν το πλαίσιο ιεραρχίας του σχολείου και ζητώντας βοήθεια, οι εκπαιδευτικοί απευθύνονται στο διευθυντή της σχολικής μονάδας ώστε να κινηθεί όλες τις απαραίτητες διαδικασίες για ένα σωστό χειρισμό του περιστατικού. Αυτό όμως που συνήθως γίνεται, είναι να εφαρμόζεται μία επιφανειακή προσέγγιση του εκφοβισμού, με φωνές ή στην χειρότερη περίπτωση κάποια αποβολή από το διευθυντή, που δεν επιτρέπει στους εκπαιδευτικούς να αναμιχθούν περισσότερο. Όπως τονίζουν οι διευθυντές στους εκπαιδευτικούς, αυτό συμβαίνει ώστε να μην λάβει μεγάλες διαστάσεις το περιστατικό, γεγονός που όπως θα μπορούσε να πει κανείς πιθανότατα θα στιγμάτιζε το σχολείο τους και θα τους καθιστούσε στους άλλους ως ανεπαρείς. Οι εκπαιδευτικοί, επιζητούν το στήριγμα του συλλόγου διδασκόντων και των ειδικών της ψυχικής υγείας για μία ολοκληρωμένη προσέγγιση του εκφοβισμού αλλά και σε αυτή την περίπτωση στην πράξη, οι κινήσεις τους δεν ενεργοποιούν μία τέτοια συνεργασία. Αυτό οφείλεται στις πεποιθήσεις τους για το ρόλο του συλλόγου και των ειδικών. Ειδικότερα, οι ομιλητές φαίνεται να ταυτίζουν το σύλλογο διδασκόντων με ένα εκπαιδευτικό όργανο που επιβάλλει τιμωρίες και κάθε άλλο παρά νοθετεί. Τον παρομοιάζουν με «αρένα», όπου οι εκπαιδευτικοί είναι «δικαστές», δηλαδή ένα χώρο όπου το παιδί δεν μπορεί να μιλήσει ανοιχτά όταν έρχεται αντιμέτωπος με όλους τους καθηγητές του σχολείου του. Ουσιαστικά, φάνηκε ότι ο παιδαγωγικός ρόλος του συλλόγου έχει περάσει στην αντίληψη των εκπαιδευτικών ως «τιμωρητικός» και ο οποίος

συνεδριάζει όχι με σκοπό να προλάβει τον εκφοβισμό αλλά να δώσει μια τελική τιμωρητική λύση. Όπως και στην περίπτωση του συλλόγου διδασκόντων, οι ομιλητές αναφέρονται στο σημαντικό ρόλο των ειδικών ψυχικής υγείας, αλλά και αυτοί φαίνεται να αποτελούν μία βοήθεια που ζητείται μόνο στα τελικό στάδιο αντιμετώπισης. Για τους εκπαιδευτικούς, η υποστήριξη τους χαρακτηρίζεται ως « ασπρίνη σε καρκίνο » αφού η μία φορά που θα έρθουν δεν έχει αποτελέσματα για τα παιδιά, ενώ παράλληλα αναφέρουν ότι δεν εμπιστεύονται τις γνώσεις τους. Δηλαδή, αν και προτείνουν τους ειδικούς ψυχικής υγείας ως συμμάχους, στον αγώνα κατά του εκφοβισμού, προβληματίζονται για την συχνότητα παρέμβασής τους στα σχολεία και τις ελλείψεις γνώσεις τους. Οι παραπάνω πεποιθήσεις των εκπαιδευτικών φάνηκε ότι οδήγησε κάποιους να αναπτύξουν μία ατομική προσέγγιση με σκοπό να συνειδητοποιήσουν οι ίδιοι οι θύτες τη λανθασμένη συμπεριφορά τους. Ο χειρισμός τους στηρίχθηκε, όπως ανέφεραν, στις θετικές διαπροσωπικές σχέσεις που είχαν ήδη αναπτύξει με τους μαθητές, αφού πάντα είχαν «ανοιχτές κεραίες» για αυτούς, οπότε τους ήταν εύκολο να χρησιμοποιήσουν το διάλογο ως μέσο παρέμβασής τους. Το ελλιπές υποστηρικτικό πλαίσιο κατά του εκφοβισμού, που αναφέρθηκε από τους εκπαιδευτικούς, φάνηκε ότι τους ώθησε να στηριχθούν σε μία σειρά από προσωπικά εφόδια προκειμένου να χειριστούν τα περιστατικά που τους παρουσιάστηκαν, εκφράζοντας όμως και την ανησυχία τους για το αν τα χειρίστηκαν σωστά. Όπως επισημαίνουν, έπραξαν σύμφωνα με το ένστικτο, την αγάπη και το ενδιαφέρον για τους μαθητές τους, τις εμπειρίες και τις γνώσεις τους, τη πολιτική τους θέση, την ενσυναίσθηση τους για το θύμα και τους ρόλους που έχουν αναλάβει στη ζωή τους. Ουσιαστικά, τα εφόδια αυτά που ανέφεραν οι εκπαιδευτικοί, αποτελούν και ιδιαίτερα στοιχεία της βιογραφίας τους που διαφέρουν από άνθρωπο σε άνθρωπο. Έτσι, και ο χειρισμός του περιστατικού που αναπτύχθηκε οδήγησε σε διαφορετικές στρατηγικές αντιμετώπισης. Για παράδειγμα, οι εκπαιδευτικοί που ένιωσαν να μην έχουν σχεδόν καθόλου εφόδια, απέναντι στη θυματοποίηση, πέρα από το ένστικτο και την προσωπική τους εργασία με τον εαυτό τους απευθύνθηκαν στη λύση του διευθυντή. Ο ρόλος της μαμάς και η αγάπη για τα παιδιά, τους κατηύθυνε σε μία πιο συμβουλευτική και πολλές φορές ατομική προσέγγιση ενώ το οικογενειακό περιβάλλον που καλλιέργησε τον σεβασμό στις γυναίκες είχε ως αποτέλεσμα να ζητηθεί ως λύση η αλλαγή σχολικού περιβάλλοντος για το μαθητή θύτη του σεξουαλικού εκφοβισμού. Αν και αρκετοί ομιλητές αναφέρουν ότι είχαν ως σύμμαχο τις γνώσεις που είχαν αποκτήσει για το bullying, φάνηκε ότι αυτές περνούν σε δεύτερη μοίρα αφού τα προσωπικά τους βιώματα και οι πεποιθήσεις, είναι αυτά που κυρίως προσδιορίζουν και τις αντιδράσεις τους. Μάλιστα, όπως παραδέχονται, οι κλασικές θεωρητικού τύπου επιμορφώσεις δεν ωφελούν ιδιαίτερα αφού αυτά που πιστεύει ο καθένας « δεν είναι κάτι στο οποίο εκπαιδεύσαι ξαφνικά ». Για το λόγο αυτό άλλωστε, εκφράζουν και τον

προβληματισμό τους ότι θα μπορούσε και κάποιος να μην ενδιαφερθεί και να μην ασχοληθεί. Συνοψίζοντας, οι αφηγήσεις των εκπαιδευτικών κατέδειξαν ότι ο σχολικός εκφοβισμός αποτελεί ένα πρόβλημα το οποίο αντιμετωπίζεται με διαφορετικούς τρόπους από τη κάθε σχολική μονάδα. Συνήθως λύνεται στο γραφείο του διευθυντή με φωνές, συμβουλές ή κάποια αποβολή, με αλλαγή σχολικού περιβάλλοντος από το σύλλογο διδασκόντων ή με ατομικές συμβουλευτικού τύπου προσεγγίσεις από τους εκπαιδευτικούς, αν τον αναγνωρίσουν και δεν τον θεωρήσουν ως status quo μεταξύ των παιδιών. Οι γονείς, εάν κληθούν, γίνεται μόνο για να ενημερωθούν για το συμβάν ενώ η βοήθεια των ειδικών ψυχικής υγείας ζητείται μόνο εφόσον η κατάσταση εκφοβισμού έχει ξεπεράσει κάθε όριο. Ουσιαστικά, δε φάνηκε να υπάρχει από τα σχολεία μία οργανωμένη στρατηγική αντιμετώπισης για το πρόβλημα της θυματοποίησης με αποτέλεσμα αυτό να προκαλεί την ανησυχία των εκπαιδευτικών που καλούνται με σύμμαχο τα προσωπικά τους εφόδια να το διαχειριστούν. Επιπρόσθετα, αν και οι εκπαιδευτικοί φάνηκε να νοσηματοδοτούν τον εκφοβισμό ως κοινωνικό φαινόμενο και να αναγνωρίζουν τις συνέπειές του στον κοινωνικό περίγυρο, η αντιμετώπισή τους περιορίστηκε στην απόδοση μιας λύσης αυστηρά περιορισμένης στο πλαίσιο του σχολείου χωρίς να αναζητηθούν τα αίτια και χωρίς να αναπτυχθούν οι απαραίτητες συνεργασίες που οι ίδιοι προτείνουν στις αφηγήσεις τους. Το αποτέλεσμα είναι να αισθάνονται ανησυχία, προβληματισμό, ενοχή, απογοήτευση και περιορισμό του κοινωνικού ρόλου προστασίας που αναγνωρίζουν ότι έχουν ως εκπαιδευτικοί, θεωρώντας ότι τα περιστατικά εκφοβισμού τους ξεπερνούν. Άλλωστε, όπως τονίζουν και οι Borgelt & Conoly (1999, όπως αναφέρεται στο Ματσόπουλος, 2009), οι παιδαγωγοί συνήθως καταφεύγουν σε ένα ατομικό επίπεδο επίλυσης των προβληματικών συμπεριφορών των μαθητών, αγνοώντας το συστημικό επίπεδο με αποτέλεσμα οι αλλαγές αυτές να είναι ασυντόνιστες, βραχυπρόθεσμες και χωρίς συνέπεια.

Δυστυχώς το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού στα σχολεία συνεχώς αυξάνεται. Όπως κάθε πρόβλημα πρέπει να προλαμβάνεται και να αντιμετωπίζεται έγκαιρα έτσι και σε αυτή την περίπτωση η πρόληψη και η αντιμετώπιση χρειάζεται έναν καλό σχεδιασμό και τη συνεργασία γονέων, παιδιών και εκπαιδευτικών. Στην Ελλάδα ο σχολικός εκφοβισμός αντιμετωπίζεται επιπόλαια, περιστασιακά πρόσκαιρα και με υστερία κάθε φορά που συμβαίνει ένα ακραίο γεγονός -που ευτυχώς προς το παρόν- συμβαίνει σπάνια. Σύμφωνα με την Μπελογιάννη το 2010 Τα ακραία γεγονότα προκαλούνται, επειδή προηγουμένως πολλά μικρά γεγονότα δεν αξιολογήθηκαν και δεν αντιμετωπίστηκαν, όταν και όπως έπρεπε, από όλους τους φορείς που εμπλέκονται στην κοινωνικοποίηση των νέων. Επιβάλλεται λοιπόν να θεσπιστούν εθνικές πολιτικές για την πρόληψη της βίας και την προστασία των ανηλίκων, να εφαρμοστούν στα σχολεία πολυδιάστατα

προγράμματα διερεύνησης αναγκών, παρέμβασης και ευαισθητοποίησης, να αναπτυχθεί κατάλληλη θετική σχολική ατμόσφαιρα, να υπάρξει υποστήριξη και επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, έμφαση στη φιλία και τη διαφορετικότητα και συνεργασία με παιδιά, γονείς και εκπαιδευτικούς. Η συνεργασία εκπαιδευτικών, γονέων και παιδιών κρίνεται ως επιτακτική ανάγκη. «Όσο υπάρχει έστω κι ένα παιδί που έχει κακοποιηθεί στο σχολείο, είτε ως αποτέλεσμα εκφοβισμού, σεξουαλικής παρενόχλησης, ρατσισμού ή άλλης μορφής βίας, τότε το σχολείο έχει αποτύχει. Οι διευθυντές, οι εκπαιδευτικοί και όλοι οι ενήλικοι στο σχολείο, σε συνεργασία με τους γονείς, διάφορους οργανισμούς και άλλους πρέπει να κάνουν οτιδήποτε μέσα στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων τους, για να υποστηρίξουν τις θεμελιώδεις δημοκρατικές αρχές στο σχολείο και τα δικαιώματα του παιδιού» (Ingererd Warnersson, πρώην Υπουργός Παιδείας της Σουηδίας στο Αρτινοπούλου, 2001).

9. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλαμπρίτης, Μ. (2008). Σύγχρονα Μοντέλα Πρόληψης και Αντιμετώπισης της Σχολικής Επιθετικότητας: Διεθνής και Τοπική Εμπειρία.
- Αρτινοπούλου, Β. (2001). Βία στο σχολείο, Έρευνες και πολιτικές στην Ευρώπη. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Αρτινοπούλου, Β. (2009). Βία στην οικογένεια και βία στο σχολείο. Περιοδικό «Εγκέφαλος», Τόμος 46, Τεύχος 2. Αθήνα: Σύλλογος Εγκέφαλος.
- Αρτινοπούλου, Β. (2010). Η Σχολική διαμεσολάβηση. Εκπαιδεύοντας τους μαθητές στη διαχείριση της βίας και του εκφοβισμού. Αθήνα: Νομική βιβλιοθήκη.
- Ασημακόπουλος, Χ., Χατζηπέμος, Θ., Σουμάκη, Ε., Διαρεμέ, Σ., Γιαννακοπούλου, δ. & Τσιάντης, Γ. (2000). «Το φαινόμενο του εκφοβισμού στο δημοτικό Σχολείο: Απόψεις μαθητών, απόψεις εκπαιδευτικών». Παιδί και Έφηβος. Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία, Ελληνική Εταιρεία Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας Παιδιού και Εφήβου, Τόμος 10, Τεύχος 1. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Ασημόπουλος, Χ., Χατζηπέμου, Θ., Σουμάκη, Ε., Διαρεμέ, Σ., Γιαννακοπούλου, Δ. & Τσιάντης, Γ. (2008). Το φαινόμενο του εκφοβισμού στο δημοτικό σχολείο: απόψεις μαθητών, απόψεις εκπαιδευτικών. Παιδί και έφηβος – Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία, 10 (1), 97-100.
- Βέργου, Ν. & Αντωνιάδη, Κ. (2009). Σωματική βία για το 37% των μαθητών Δημοτικού.
- Γαρδέλη, Κ., Παπαδημητρίου, Μ. & Νταραδήμα, Α. (2007). Η βία στα σχολεία μεγαλώνει.
- Γιοβαζολιάς, Α. (2007). Σχολικός εκφοβισμός- Θυματοποίηση (Bullying)- Ειδικά χαρακτηριστικά και αντιμετώπιση.
- Γιωτάκος, Ο. & Πρεκατέ, Β. (2006). Σχολικός εκφοβισμός- Η βία δεν είναι μαγιά. Ε-ιατρικά, Υγεία και διατροφή, Ελευθεροτυπία.
- Γκουντσίδου, Β.(2007). Το φαινόμενο Bullying και πώς να το αντιμετωπίσετε. Επιτροπή Κοινωνικής Πολιτικής. ΑΠΘ.
- Καλλιώτης, Π., Καϊσέρογλου, Ν., Κολοβός, Γ., Μπαμπανίκας, Θ. & Τάουλας, Κ. (2002). Η φύση και η έκταση της σχολικής επιθετικότητας και «ακακοποίησης» στους μαθητές από 8 έως 12 ετών. Αθήνα: Γρηγόρη.

Καρανάτση, Ε. & Μπουλούτζα, Π. (16-06-2006). Βίαιη συμπεριφορά εξ απαλών ονύχων. Καθημερινή

Καριανάκη, Μ. & Καφφετζή, Π. (2009). Το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού - Bullying σε δημοτικά σχολεία του Δήμου Ηρακλείου. Πτυχιακή εργασία. Τ.Ε.Ι. Κρήτης. Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας.

Κεδράκας, Κ. & Τσαγκαράκης, Μ. (2000). Γονείς: Όταν τα πράγματα ... δεν πάνε καλά! Αθήνα: ΥΠΕΠΘ-Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.

Κιούσης, Γ. (2008). Βία στα σχολεία.

Κυριακίδου, Μ. (2009). Επιθετικότητα & εκφοβισμός στο σχολείο: Επιπτώσεις στη ψυχική υγεία και ο ρόλος της πρόληψης.

Κυριακίδης, Σ. (2007). Θύτες και θύματα: Ερευνητικά δεδομένα και τρόποι αντιμετώπισης της θυματοποίησης στο σχολείο. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 122, 93-106.

Κωνσταντινίδου, Μ. (2005). Σχολικός εκφοβισμός: Φαινόμενο θυματοποίησης ή μαγκιά;

Λαμπροπούλου, Ε. (1999). Η κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας και τα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Η περίπτωση της βίας και της εγκληματικότητας, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, Β' Έκδοση.

Ματσόπουλος, Α (2009). Επιθετικότητα και βία στα σχολεία: στρατηγικές αντιμετώπισης.

Μπάδα, Η. (2009). Συναισθηματική Υγεία στα Σχολεία.

Μπελογιάννη, Μ. (2010). Το πρόβλημα της βίας και της επιθετικότητας σε ένα σχολείο της Αθήνας-Από τη διάγνωση στη θεραπεία. Στο Άλ. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου (δ/νση έκδοσης), Ομαδική βία και επιθετικότητα στα σχολεία (σ. 129-147). Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Πετρόπουλος, Ν. & Παπαστυλιανού, Α. (2001). Μορφές επιθετικότητας, βίας και διαμαρτυρία στο σχολείο. Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.

Πλατής, Α. (2006). Εταιρεία Ανάπτυξης Κοινωνικών Υπηρεσιών Ψυχικής Υγείας Παιδιών και Ενηλίκων. Το φαινόμενο του εκφοβισμού και της βίας ανάμεσα στους μαθητές στα σχολεία.

Πρεκατέ, Β.(2008). Η Κακοποίηση του παιδιού στο Σχολείο & στην Οικογένεια. Αθήνα: ΒΗΤΑ Ιατρικές Εκδόσεις ΜΕΠΕ.

Ρουμπάνη, Ν. & Ζήγας, Γ. (2007). Διαμεσολάβηση Συνομηλίκων για την Επίλυση των Συγκρούσεων στα Σχολεία. Εγχειρίδιο για εκπαιδευτικούς και εκπαιδευτές νέων κι ενηλίκων. Λεμεσός: Human Rights and Education Network.

Σπυρόπουλος, Φ. (2007). Bullying «το πρώτο βήμα» στην παραβατικότητα.

Σώκου, Κ. (2003). Η Προαγωγή της Ψυχικής και Κοινωνικής Υγείας ως Πολιτική Πρόληψης της Βίας στο Σχολείο.

Τσιάκαλος, Γ. (2008). Σχολικός Εκφοβισμός (Παιδαγωγική Προσέγγιση). Στο Γ. Πανούσης (Επιμ), *Επικίνδυνα παιδιά ή παιδιά σε κίνδυνο; Πρωταγωνιστές και θύματα της νεανικής εγκληματικότητας* (132-137). Αθήνα: Lector ΕΠΕ.

Τσιάντης, Ι. (2008). 11ο Πρόγραμμα Προαγωγής Υγείας «Εκπαίδευση Λειτουργών Υγείας και Εκπαιδευτών Κοινωνικών Φορέων σε θέματα Προαγωγής Ψυχικής Υγείας και Ανάπτυξης Ψυχοκοινωνικών *εξιοτήτων (Πρόγραμμα «Επίκτητος»).

Τσιάντης, Ι. (2009). *Ενδοσχολική Βία*. Ημερίδα Συμβούλων *ευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της Β' Αθήνας σε συνεργασία με τη Γερμανική Σχολή Αθηνών. «Κρίσεις και Συγκρούσεις στο Σχολικό Περιβάλλον».

Τσιάντης, Ι. & Ασημόπουλος, Χ. (2010). *Ενδοσχολική βία και εκφοβισμός στο Δημοτικό Σχολείο: Το διακρατικό Πρόγραμμα «ΔΑΦΝΗ» της ΕΨΥΠΕ*. Στο Άλ. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου (δ/ση έκδοσης), *Ομαδική βία και επιθετικότητα στα σχολεία* (σ. 111-128). Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Φροσώνης, Α., Λαμπής, Σ. & Μπούικας, Κ. (2008). Ο Ρόλος του Σχολείου στη Πρόληψη του Φαινομένου της Παιδικής Επιθετικότητας

Φυλακτού, Κ. (2005). «Το σπίτι των παιδιών», Εκπαιδευτικό υλικό προγράμματος αντιμετώπισης της παιδικής επιθετικότητας για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

Χιόνη, Μ. (2009). Μάστιγα διεθνώς ο σχολικός εκφοβισμός.

Alward, M. (2005). *Bullying: How to Help Your Child Cope*.

Anagnostopoulos, D., Buchanan, N.T., Pereira, C., & Lichty, L.F. (2009). School staff responses to genderbased bullying as moral interpretation: An exploratory study. *Educational Policy*, 23, 519-553.

- Benitez, L.J.& Justicia, F. (2006). Bullying: description and analysis of the phenomenon. Dept. of Developmental and Educational Psychology, University of Granada. Spain
- Campbell, M. A. (2005). Cyber bullying: An old problem in a new guise? *Australian Journal of Guidance and Counselling*, 15(1), 68-76.
- Demaray, M. K., & Malecki, C. K. (2003). Perceptions of the frequency and importance of social support by students classified as victims, bullies, and bully/victims in an urban middle school. *School Psychology Review*, 32 (3), 471-489.
- Eslea, M. & Rees, J. (2001). At what age are children most likely to be bullied at school? *Aggressive Behavior*, 27 (6), 419–429.
- Jackson, C. (2006). *E-Bully, Teaching Tolerance*.
- Louwes, J. (11-09-2009). *Ψευτοπαλικαρισμός στα σχολεία*.
- Murphy, V. (2009). *Rising problem of sexual bullying in schools*.
- Olweus, D. (2007). *Bullying Prevention Program, Olweus Bullying Questionnaire- Standard School Report*. U.S.A: Hazelden - PDA
- Olweus, D. (2009). *Εκφοβισμός και βία στο Σχολείο. Τι γνωρίζουμε και τι μπορούμε να κάνουμε*, (μτφ. Ε.Μαρκιαζόνε). Στο Γ. Τσιάντης (Επιμ.). Αθήνα : Ε.Ψ.Υ.Π.Ε.
- Pateraki, L., & Houndoumadi, A. (2001). Bullying Among Primary School Children in Athens, Greece. *Educational Psychology: An International Journal of Experimental Educational Psychology*, 21, 167-175.
- Saner, E. (2007). I was called names like “slut and whore”.
- Smith P. K., & Sharp, S. (1994). The problem of school bullying. In P. K. Smith & S. Sharp (Eds.), *School bullying: insights and perspectives*. London: Routledge.
- Sullivan, K. Cleary, M.& Sullivan, G. (2007). *Bullying in Secondary Schools. What it looks like and How to manage it*. Paul Chapman Publishing - Corwin Press Wyld, B. (02-10-2003). *Beating the schoolyard bully*
- Vardigan, B. (1999). *Yelling at Children (Verbal Abuse)*.
- Woolcock, N. (2009). *Thousands excluded for sexual bullying in schools*.

